

MODERNISERING AV
VESTFOLDBANEN
KONSEKVENSER FOR
KULTURMINNENE

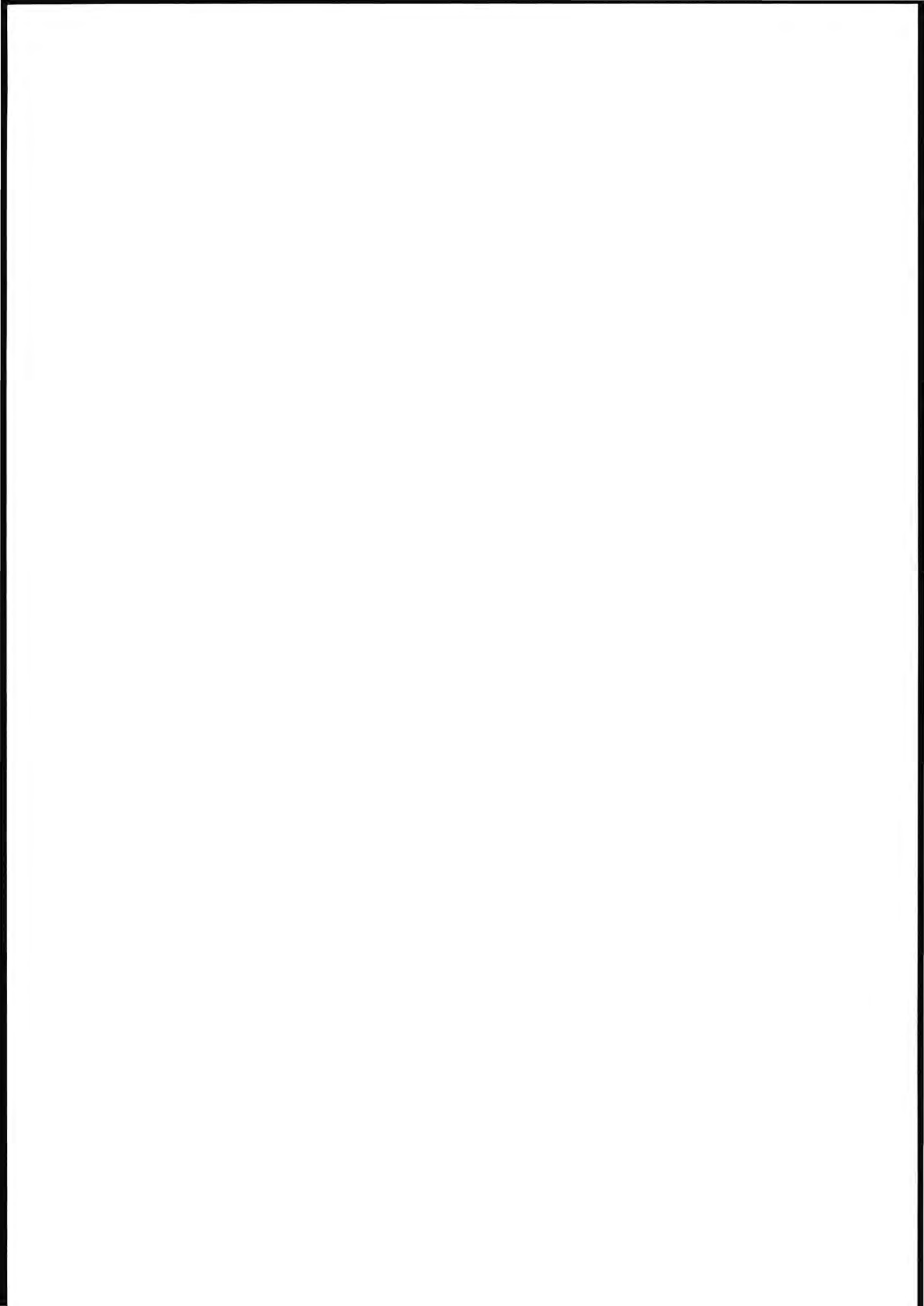
DELRAPPORT FOR
SANDE

FYLKESKULTURSJEFEN I VESTFOLD
FOR
NSB BANE REGION SØR
ENDELIG UTGAVE, MAI 1994

Nytt opptrykk mai 1996
Utvidet med Ve-Ødegården

FASE 2

SKINNER OG MINNER

Forord

Dette er endelig utgave av Kulturminneprosjekt Vestfoldbanens rapport om strekningen gjennom Sande fra Bergsenga til Holm.

En foreløpig utgave forelå i desember 1993 og er siden blitt kommentert av prosjektets styringsgruppe og andre interesserte. Kommentarene har resultert i endringer i teksten.

Rapporten er et ledd i den konsekvensutredning NSB som tiltakshaver gjennomfører etter plan- og bygningsloven for moderniseringen av Vestfoldbanen. Rapporten er én av en serie del-rapporter som utgjør Kulturminneprosjekt Vestfoldbanen fase 2. Fase 1 ble avsluttet med rapporten SKINNER OG MINNER revidert utgave som gir en samlet framstilling av kulturminnekonsekvensene for hele traséen fra Drammen til Skien.

Utgangspunktet for vurderingene er trasékart med lengdeprofiler levert fra Bruer AS merket foreløpig og datert 01.10.93.

Kulturminneprosjekt Vestfoldbanen er organisert av Vestfold Fylkeskommune Kulturetaten på oppdrag av NSB Baneregion Sør. Vestfold Fylkeskommune har valgt Roslands Arkitektkontor AS til å gjennomføre prosjektet, men har også selv bidratt med personale inn i prosjektet.

Rapporten har tre målsettinger:

- 1. Den skal gi en oversikt over kulturminnemiljøene de ulike traséene passerer og redegjøre for konfliktene anlegget skaper innen kulturminnetemaet og evt. foreslå avbøtende tiltak.*
- 2. Den skal videre presentere en sammenliknende vurdering av parallelle lenker slik at det totale konfliktbildet ved valg av en trasé kan klargjøres.*
- 3. I tillegg presenterer rapporten resultatene av en del av de arkeologiske undersøkelsene utbygger er pålagt å gjennomføre forut for reguleringsvedtak etter Kulturminneloven.*

Prosjektarbeidet ble påbegynt i mars 1993, og registreringer av evt. objekter, lokaliteter og områder pågikk sommeren samme år. Mindre revisjoner av rapporten er foretatt vinteren 1994.

10.05.94

Roslands Arkitektkontor a.s.

Forord til nytt opptrykk av Sande-rapporten

I utgaven fra mai 1994 ble beskrivelsen avsluttet i syd med kulturmiljø 0713-04 Åsnes-Holm. Senere er parseldelet forskjøvet. Det ble utgitt et supplement til Sande-rapporten i november 1994, med en foreløpig beskrivelse av kulturmiljø 0713-04 Ve-Ødegården.

I rapporten for Holm - Nykirke er beskrivelsen ytterligere bearbeidet. Denne endelige beskrivelsen av 0713-04 Ve-Ødegården er nå tatt inn i Sanderapporten. Sidenummereringen er ikke endret, slik at kulturmiljø Ve-Ødegården med sidenummerering fra 19 til 46, erstatter den opprinnelige rapportens side 83-92.

Det er også mindre avvik når det gjelder konfliktmarkeringene, der potensiale for forninner i kulturmiljø Ve-Ødegården betegnes med P i stedet for C.

Drammen 28.05.96
NSB Bane Region Sør

Rapportens oppbygning

HOVEDINDELING

Analysen av naturgrunnlag, arealbruk, historikk, inngrepets virkninger og konflikter er beskrevet på et hovednivå: *kulturmiljøer*. I tillegg er det gjort en oppsummering av konfliktene for hele planområdet, samt en helhetlig framstilling av det arkeologiske materialet.

I tillegg er *lokaliteter* skrevet ut i rapportform som bilag.

KULTURMILJØER

Det har vært hensiktsmessig å dele området inn i 4 kulturmiljøer:

- 0713-01 Bergsenga - Rølles
- 0713-02 Galleberg - Ås
- 0713-03 Sande
- 0713-04 Åsnes - Holm

Avgrensningen er foretatt ut fra både historiske og geografiske skiller. Utgangspunktet for avgrensningen av kulturmiljøene er inngrepets influensområde. Grensene for kulturmiljøene er forsøkt trukket slik at sammenhengene mellom kulturminnene og landskapet, samt sammenhengene kulturminnene imellom kan belyses helhetlig. Det er tatt hensyn til både landskap og kulturhistoriske forhold, med varierende sammenfall. Slike avgrensninger vil alltid være skjønsmessige og kan lett bli statiske som tilnæringsmåte for å forstå et område. Alt etter ståsted og nivå vil hvilke landskapsrom og kulturhistoriske forhold som skal vektlegges variere. Det er nærmest ugjørlig å trekke en grense i et landskap som ikke overskjærer en eller annen sammenheng. Utenforliggende kulturminner og overordnede strukturer er derfor trukket inn der det er nødvendig selv om framstillingen er fokusert på forhold innen området.

Presentasjonsform for kulturmiljøene

Under overskriften *Oversiktsdata* beskrives kulturmiljøene med hovedtrekk ved dagens situasjon mht. naturgrunnlag og arealbruk.

Under *Historikk og beskrivelse* presenteres kulturmiljøet med landskap og kulturminner fra forhistorisk og nyere tid.

Framstillingen er todelt og inneholder generelle trekk med historikk og overordnede strukturer, samt geografisk presentasjon av lokaliteter og enkeltminner som er særlig viktige eller blir spesielt berørt av inngrepsplanene. Framstillingens oppbygging varierer etter kulturmiljøets karakter. Under enkelte kulturmiljøer har det falt naturlig å integrere generelle trekk og områdets historie med presentasjon av lokalitetene. I andre kulturmiljøer er dette mer skilt. Også hvilke emner som vektlegges vil variere fra miljø til miljø. Ferdselshistorien berører viktige strukturer og er mange steder særskilt belyst. I enkelte områder er eiendoms historien av spesiell betydning.

Fornminner og nyere tids kulturminner I jordbruksområdene følger beskrivelsen av lokalitetene som regel navne-gårdene. Utgangspunktet er dagens situasjon med landskap og bebyggelse. Fornminnernes opprinnelige sammenheng er ikke nødvendigvis lik dagens gårdstruktur er ikke nødvendigvis lik dagens gårdstruktur. Vi har likevel valgt å knytte beskrivelsen av fornminnene til dagens gårder og nyere tids kulturminner, fordi vi tror at vi slik best beskriver den virkelighet vi i dag opplever fornminnene i. Slik får vi belyst tidsdybden i kulturminnestruc-turen i et bestemt område.

Eget kapittel om fornminner Tyngden av beskrivelsen i kulturmiljøene vil naturlig utgjøres av historie og kulturminner fra nyere tid. Kulturminner fra forhistorisk tid krever i til-legg andre og større rammer for forståelse. Derfor omtales forhistorien i planområdet som helhet i et eget kapittel.

I denne rapporten er det også et kapittel om landskap og miljø sett i lys av nyere tids kulturminner.

Vurdering Under overskriften vurdering er kulturminner fra historisk og forhistorisk tid samlet. Det er hovedtrekkene som her er forsøkt belyst. Man finner også vurderende beskrivelser i de forutgående delene av kulturmiljø-beskrivelsen.

LOKALITETER Dette har vært registreringsenheten både når det gjelder automatisk fredete og nyere tids kulturminner. I begge fagkretser kan lokalitet være et enkelt funn eller en enkeltstående bygning, landskapsform e.l., men vanligvis be-tegner lokalitet en samling objekter som utgjør en sammenheng. Eksem-pler kan være et gravfelt, et gårdstun, bebyggelse langs en vei eller en del av et tettsted. Enkeltojekter foreligger bare i databasen og er ikke medtatt i rapporten. For Tønsberg by har vi ikke funnet det hensiktsmessig å pre-sentere en lokalitetsregistrering. De historiske strukturene er så mange-artede og ulike i form og størrelse at en lokalitetspresentasjon bare ville fange opp deler av det historiske bildet.

KART Prosjektets konklusjoner er sammenfattet i kartbilag der konfliktgrad er avmerket. Prosjektet har utarbeidet et eget kartgrunnlag i målestokk 1:10000 til dette formålet der de aktuelle parsellene er tegnet opp. Lokali-teter for automatisk fredete kulturminner og nyere tids kulturminner er avmerket.

KONFLIKTANGIVELSE Etter avtale med NSB Bane Region sør og konsulentene som arbeider med prosjektet er det utviklet en klassifikasjon av konfliktene som er benyttet på kartene og i sammendraget under PLANOMRÅDET. Klassifiseringen er slik:

- A** Meget stor konflikt
- B** Viktig konflikt
- C** Potensiale for funn av forhistoriske bosettingsspor

I tillegg er mulighet for avbøtende tiltak eller spesielle utforminger av traséen angitt med:

- * Traseéns utforming/avbøtende tiltak kan minske konflikten

Denne løsning er valgt fordi kulturminneprosjektet ikke vil ha den fulle oversikt over realismen i et foreslått justering eller tiltak. Økonomi, tek-niske forutsetninger og virkninger overfor andre temaer gjør at vi bare kan

ta de nødvendige verbale forbehold og ellers gjøre konfliktvurderingene ut fra de viste traséforingene. I praksis gir dette fire konfliktklasser: **A - A* - B - B* - C.**

C-arealene vil, ved siden av å være mulige konflikt-områder, også gi utbyggeren en indikasjon på hvilket omfang de arkeologiske undersøkelsene vil få ved valg av de ulike alternativene. Avgrensningen av slike arealer vil imidlertid måtte gjøres av frigivingsmyndighet.

KONFLIKTVURDERING

Vi har i konfliktangivelsen prøvd å skille mellom direkte konflikt der kulturminner helt eller delvis blir utslettet, konflikt pga. nærhet til miljøer og konflikt med landskapets kulturminneinnhold.

Konflikter ved indirekte utbygging og veiomlegginger er medtatt i den grad vi har underlagsmateriale for å beskrive slik konsekvenser.

De angitte traséene slik de foreligger på kartmaterialet betegner senterlinjen i konsulentens forslag til traséforing september 1993. På dette planstadiet er likevel ikke traséen låst til et av de framlagte alternativer. Dette betyr at konfliktene må framstilles slik at de kan være anvendelige også ved justeringer i traséene.

Spørsmålet om anleggsvei langs traséene har vært drøftet underveis. Vårt utgangspunkt har vært at dette generelt er ønskelig for utbyggeren. Det er likevel antatt at man gjennom tettsteder og byer der det ikke er langt mellom tverrgående veier og angrepspunkter kan unngå en slik ekstra breddebelastning der kulturmiljøene ligger tett opptil sporet. Likeledes at man der traséen går svært nær tun eller forminnelokaliteter kan unngå en slik vei. Kravet til planfrie krysninger gjør at mange driftsveier som i dag krysser planfritt vil måtte samles i overganger og underganger, noe som likeledes kan føre til etablering av langsgående veier.

Det foreligger ennå ikke vurderinger fra tiltakshaveren på hvor deponi av tunnelmasser og evt øvrig masseoverskudd skal skje. Det vil bli reist krav om støyskjerming ved passering av tettsteder. Vi har forsøkt å kommentere slike forhold og også pekt på hvor det bør gjøres videre studier når mer detaljerte planer foreligger.

MEDARBEIDERE

Ansvarlig for arbeidet med denne rapporten har vært:

Isa Trøim
Unni Broe
Øivind Aamodt
Ragnhild Krogness
Eivind Hartmann

Landskap og kulturminner i lys av nyere tids historie

Naturgrunnlag og landskap

Sandedalen strekker seg nordsør gjennom hele kommunen. Som en sammenhengende dal med store landskapsdrag skiller den seg ut fra det mer oppbrudte, småkuperte landskapet som preger mange av Vestfolds bygger ellers. Sandedalen som helhet karakteriseres som åpent jordbrukslandskap med skogkledte åser på øst- og vestsiden. Dalbunnen er et typisk leirjordsområde med fruktbart jordsmonn av sandblandet leire. Sandedalen er også et elvelandskap med mange elver som deler den gamle leirsletta i mindre landskapsrom, bygdelag og eiendommer. Den viktigste er Sandeelva/Bremsa som renner gjennom det meste av dalen og avgrenser Østbygda fra Vestbygda.

Sandeelva heter Bremsa i nord. Bremsa danner Gutufossen, Bølumfossen og Fosstvedtfossen som har gitt grunnlag for mølle- og sagbruksvirksomheter. I nord kommer flere større og mindre parallelle vassdrag ut i Sandeelva og skaper et oppdelt og mange steder frodig ravinelandskap. Nordover mot Skoger blir terrenget mer bakkete og dalbunnen stiger. I sør er det den flate elvesletta som preger landskapsbildet. Her renner Vesleelva sammen med Sandeelva i store meanderslynger ut i Sandebukta.

Sør for Vesleelva smalner landskapet av mot fjorden, og fra Holm og videre sørover avløses det av fjord- og klippelandskap. Sør for Vesleelva fortsetter de flate jordbrukslettene. Karakteristisk for området er avgrensingen mot sjøen i øst og mot åsen i vest. Flere steder stikker det opp små koller i de flate jordbrukslettene.

Høydedraget Åshaugen - Galleberghaugen ligger sentralt i bygda midt i et åpent jordbrukslandskap. Åshaugen ligger som en øy av grusholdig jord i leirjordsbelte, og er rester av en morene tvers over dalen vi også finner igjen på Sjø i Østbygda.

Gjennom Sandedalen strekker det seg felt av kalk- og skiferbergarter. Malmforekomsterne her har dannet grunnlaget for gruvedriften i Sande.

Bygdesenteret Sande ligger på et høydedrag som går ut fra Tømmerås og i Åshaugen i nord.

Sandedalen er et utpreget jordbruksområde. Bygdesenteret Sande er knutepunkt i kommunen. Kommunikasjonsarealer; veier og jernbane opp tar en stor del av arealet. Tettstedet er omgitt av sammenhengende jordbruksarealer på alle kanter. Dagens viktige nord-sørgående gjennomfartsårer E 18 og Vestfoldbanen går gjennom området.

Gårdsbebyggelse og tun

Sandes vekslende topografi og naturgrunnlag har gitt grunnlag for et variert kulturlandskap. Den beste dyrkingsjorda i eldre tid lå på høydene. Det er her vi finner den eldste gårdsbebyggelsen. I leirjordsbeltet er det de store ryggene mellom ravinedalene og elvedalene som er grunnlag for lokaliseringen av gårdstuna. Det er dette gårdslandskapet som preger største delen av Sandedalen. De bratteste ravinedalene var nære beiteområder. Slike karakteristiske lange rygger med store drag er Lerum, Rud og Bølum. Andre høydedrag er mer kuperte, med skrinnere jordsmonn og

fjell i dagen, som Kjellås og Kopstad - Gallebergdraget. Et naturgrunnlag som har skapt særpregede tunområder, med hagemark på skrinne koller helt inn på husene. Særpregede er også "åkerholmtunene" helt i sør som stikker opp av de flate jordene mellom sjøen og Hanekleivmassivet. Mest kjent er den gamle tunklyngen på Ve.

De fleste høydedragene i Sande går nordsør, enten det er fjellrabber eller leirjordsrygger. Men like nord for leirsletteområdet er det rester av en morene tvers over dalen. Her ligger Ås og Sjøl, trolig to av de aller eldste gårdene i bygda. Begge har gamle hus og interessant tunstruktur, men med forskjellig historie og utvikling i nyere tid.

Det yngste jordbruksområdet er Sandesletta. Den tunge leirjorda egnet seg dårlig til jordbruk før maskiner og ny teknologi gjorde den lettere å bruke.

Husmannsplassene lå i utkanten av gårdsområdet. På Sandesletta finner vi dem fortrinnsvis på de lavest liggende områdene ut mot elve-slyngene eller helt opp i skogkanten. Vest for Ås - Galleberg har det vært et helt belte med gamle plasser opp mot skogen. Mange av disse er utviklet videre som utskilte småbruk. Fremdeles er det bebyggelse igjen som forteller om dette. Det har også vært mange plasser og annen småhusbebyggelse etter de gamle ferdselsveiene gjennom Sande. Det er ikke mange slike som står i dag, men de er representert i planområdet.

Ferdsel

De gamle veiene utgjør ryggraden i kulturminnestrukturen. Uten sammenhengen med veiene fremstår mange av kulturminnene isolert og uten mening. Linjer kan trekkes fra dagens ferdselsårer gjennom området svært langt tilbake. Sett nordafra følger E 18 i store trekk den gamle allfarveien til den krysser Bremsa. Videre sørover gikk imidlertid den eldste ferdselen over høyderyggen Ås, Kopstad og Galleberg. Her ble også Kongeveien lagt på slutten av 1600-tallet, etter å ha krysset Bremsa ved Foss. Kongeveien fulgte nok bare en eldre allfarvei beskrevet av Biskop Jens Nilsson i 1593. En annen gammel vei har fulgt høydedraget fra Galleberg over Myre og Bjørge og forbundet Skoger og Sande kirker som begge er fra middelalderen. Veifarene betegnes i dag fv 950 og fv 955.

Bergstigen er knyttet til malmtransporten fra gruvene i Sande til Eidsfoss verk. Den tar av østover fra Ås. Dette kan ha vært del av en enda eldre øst-vestforbindelse. Fra Østre Ås har det vært veiforbindelse til Østbygda over Gran. Lenger nord i Sande kommune, ved Gutu, går deler av en veiforbindelse nordvestover på østsiden av Bremsa. Her gikk malmtransportene fra Sande til Jarlsberg verk ved Konnerud. Veien gikk forbi Skoger kirke. Malmtransporten har trolig fulgt den eldre kirkeveien.

Sørover fra Ås fulgte allfarveien dagens fv 950 til Sande kirkested. Biskopens beskrivelse av veien stemmer med hvordan veien går i dag i Prestegårdsalléen - Revåveien - Breivollveien.

Dagens E 18 er lagt utenom tettstedet. På sørsiden av Vesleelva følger E18 i store trekk den gamle allfarveien, men med kurveutrettinger. Deler av den gamle veien ligger på østsiden.

Flere gamle bygdeveier møtes på Sande. Fra vest kommer Dyegata, Teienveien (Gamleveien) og Nylinna. Tidligere var det også en vei fra Stokke-gårdene til Søndre Revå med forbindelse videre sørover gjennom fellestunet for Ve-gårdene.

Utmarksdriften har hatt stor betydning for bøndene. I Vestskauen og Østskauen hadde gårdene store utmarksressurser. De gamle veiforbindelsene mellom gårdene og utmarka er viktige kulturminner.

Industri og gruvedrift

Ved Foss har det vært stor virksomhet av mange slag. Industrien med sagbruket er dokumentert i 1575. Senere var møllebruket viktigst. Ny mølle ble bygd i 1913. Det er fortsatt næringsdrift på Foss. Kulturminnene dokumenterer utbyggingen på 1900-tallet og bærer preg av mange endringer både av hus og omgivelser. Industriminnene i Galleberg bruk består i dag av sagbruksbygningene og tegltaket. Galleberg bruk og Foss representerer hver sine epoker i industrihistorien.

I Gutufossen er det dokumentert sagbruk på 1600-tallet. På 1800-tallet var det stor bygdemølle her. For øvrig har det vært en rekke bygdemøller og sager i småbekkene.

Det er registrert drift av gruver eller skjerp på en rekke gårder i Sande. Den mest virksomme perioden var rundt midten av 1700-tallet, og i 1820 var gruvedriften i Sande slutt. Malmkjøringen var viktig vinterarbeid for bøndene i Sande. Malmen ble kjørt i malmsleder, og kjøring var et viktig vinterarbeid. De viktigste malmveiene til Eidsfoss gikk over Bergstigen eller Hanekleivene. Kjøreveien til Jarlsberg verk fra gruvene i Sande har gått forbi Gutu og fulgt den gamle veien nordvestover forbi middelalderkirken i Skoger og videre nordover til Konnerud (kart 1825).

Offentlige institusjoner

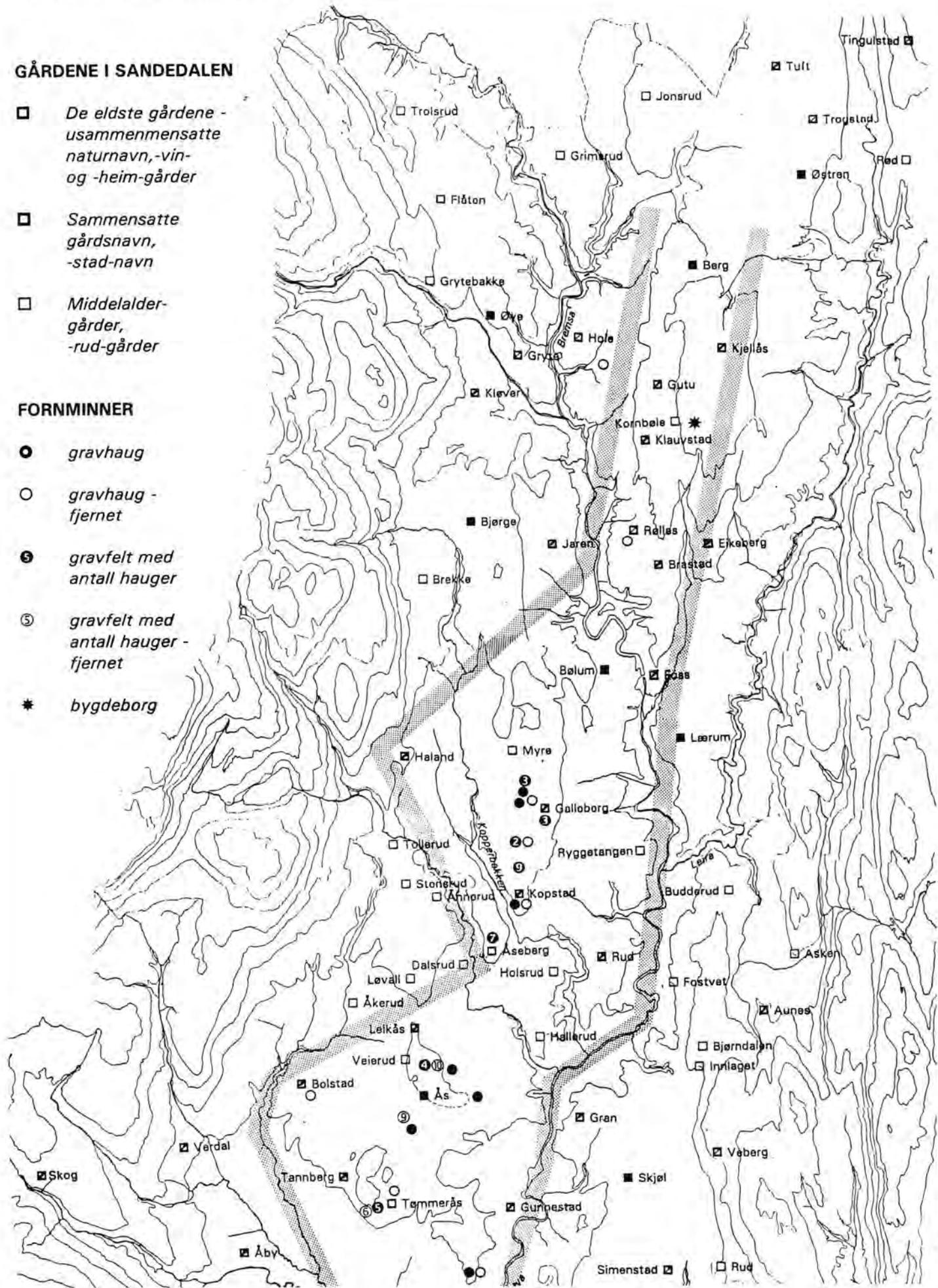
Flere steder i planområdet har stått sentralt i kommunalt styre og stell. Det første formannskapsmøtet ble holdt på gjestgiveriet Veierud i 1837. Det ble bygd nytt kommunelokale på Brubakk i 1850, og igjen i 1909 på Prestegårdens grunn. Med unntak av Brubakk er disse bygningsmiljøene godt bevart. Andre steder av betydning i offentlig sammenheng var soren-skrivergården Heimdal, sjefsgården Valle og Prestegården på Sande. Det er bare den siste som i dag har bebyggelse som helt ut kan knyttes til det opprinnelige miljøet.

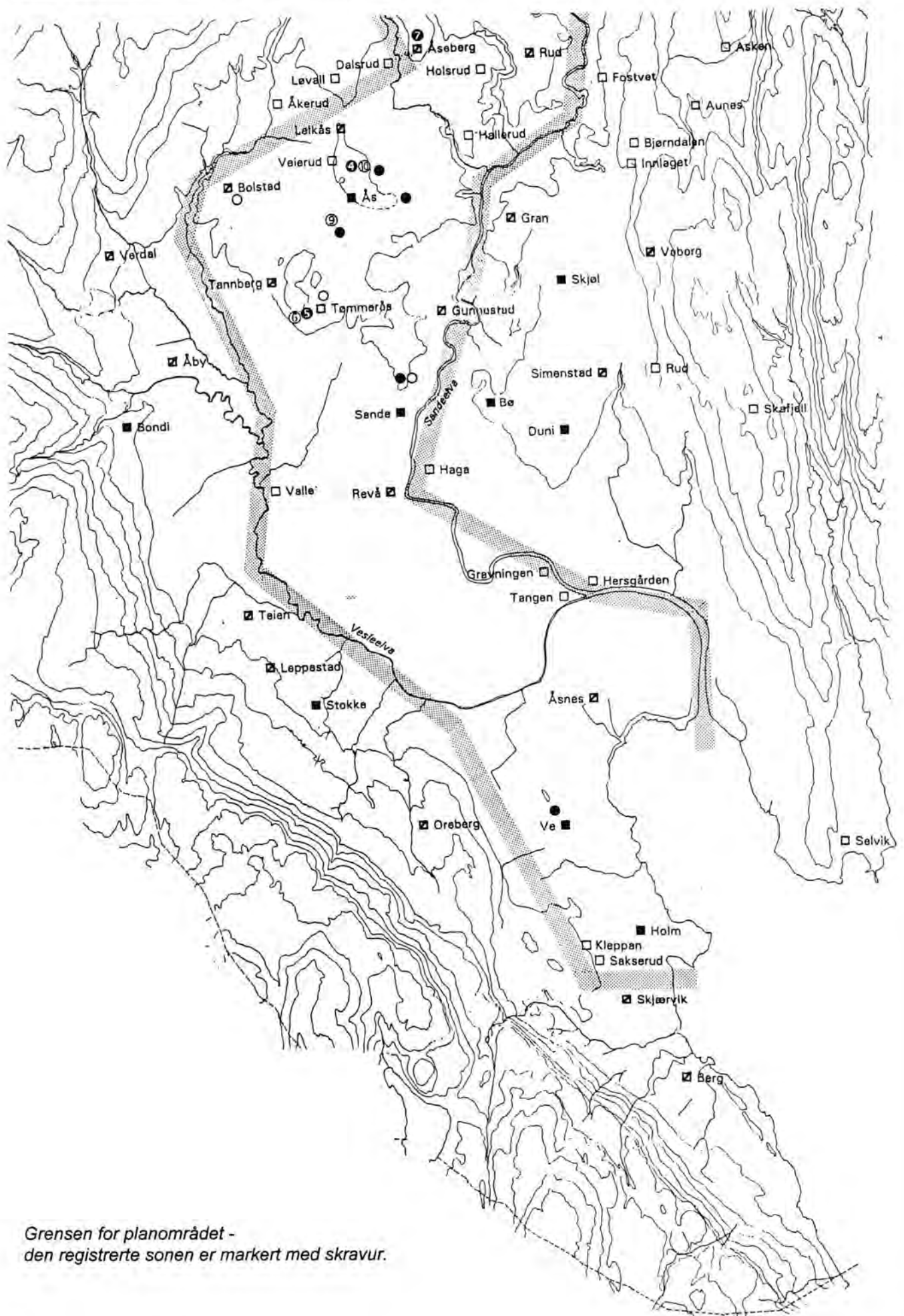
GÅRDENE I SANDEDALEN

- *De eldste gårdene -
usammenmensatte
naturnavn, -vin-
og -heim-gårder*
- *Sammensatte
gårdsnavn,
-stad-navn*
- *Middelalder-
gårder,
-rud-gårder*

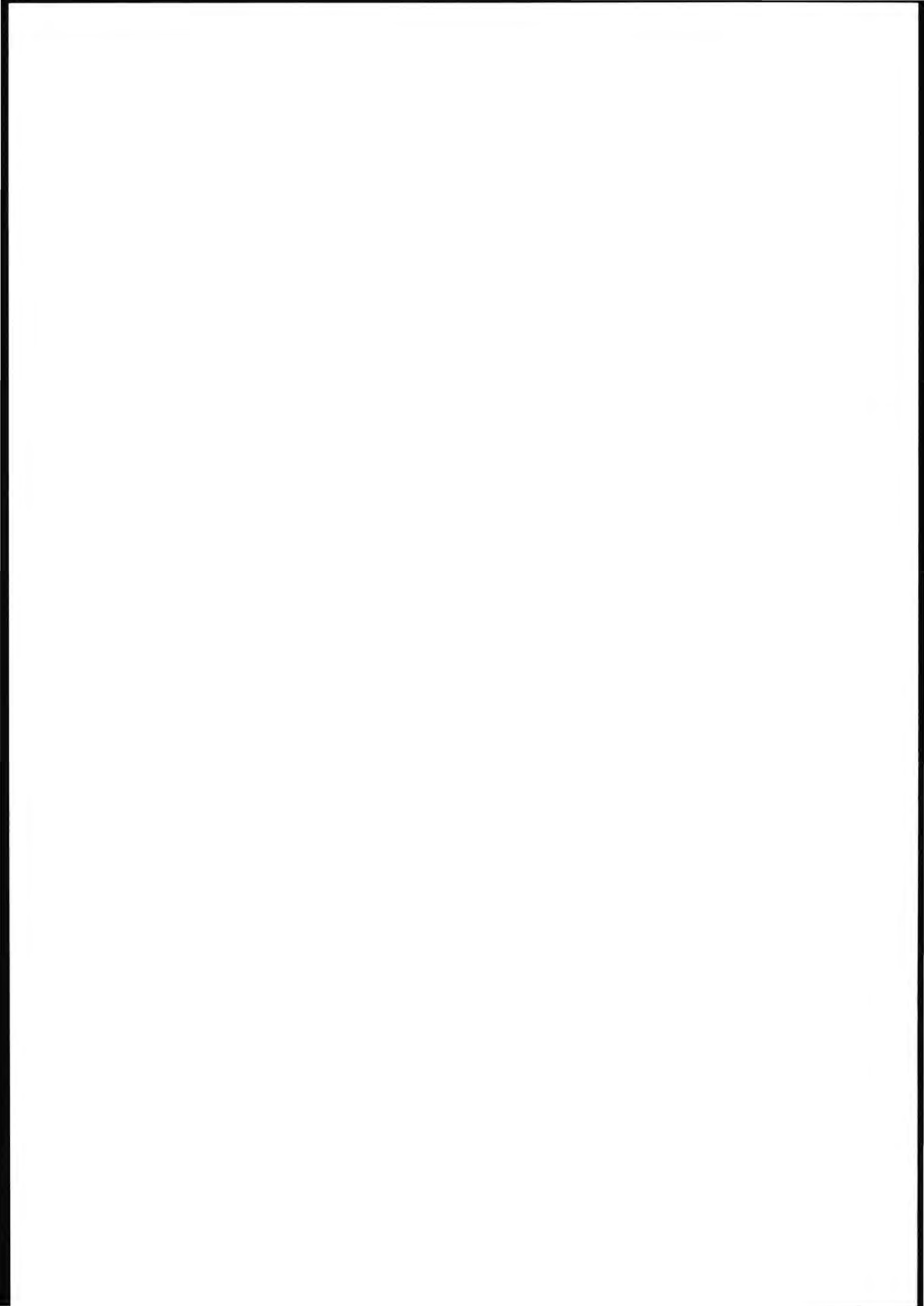
FORNMINNER

- *gravhaug*
- *gravhaug -
fjernet*
- ⑤ *gravfelt med
antall hauger*
- ⑤ *gravfelt med
antall hauger -
fjernet*
- * *bygdeborg*

Grensen for planområdet - den registrerte sonen er markert med skravur.

Forhistorisk tid og middelalder i Sande

Utgangspunkt - forutsetninger

Skal man skrive om Sandes forhistorie og middelalder må man ta utgangspunkt i hva som finnes av bevarte fornminner i dette området og hva som er registrert av oldsaker. Topografiske forandringer og endringer i vegetasjonsbildet over tid blir også viktig.

Den tidligste bosetningen - funn

De først sporene etter en forhistorisk bosetning i Sande viser seg gjennom funn som kan dateres til steinalder. Dette oldsaksmaterialet består i hovedsak av ulike typer steinøkser fra forskjellige tidsperioder og er kommet inn som løsfunn til Oldsaksamlingen i Oslo på slutten av forrige århundre og begynnelsen av dette. En slik konsentrasjon av løsfunn innkommet iløpet av en begrenset tidsperiode, kan vise til endringer i jordbruket rundt århundreskiftet, som igjen førte til at oldsaksmaterialet som tidligere hadde ligget godt gjemt i jorden nå dukket frem. Bare et fåtall steinalderlokaliteter er faglig undersøkt i Sande og ingen av dem er publisert. Eivind Klubbenes grov i 1991-92 to steinalderlokaliteter på Vardal søndre og Per Hernæs grov i 1984-85 en steinalderboplass på Skafjellåsen. På grunn av mindre nyere tids forstyrrelser vil det være lettere å finne urørte steinalderboplasser i åssidene på øst- og vestsiden av Sande enn f.eks. ute på dyrka mark arealene i Sandedalen. Ved registreringene i 1993 fant vi tre nye steinalderlokaliteter på øst-siden av Galleberg skole, og en ny lokalitet i åssiden mot vest ved Holm.

Går man gjennom løsfunnregistrene ved Oldsaksamlingen oppdager man fort at Sande er spesielt rik på funn av økser fra steinalder og bronsealder. Siden de fleste av disse øksene er kommet inn som løsfunn vet vi lite om deres opprinnelige kontekst, er de knyttet til boplasser, graver eller f.eks. spesialiserte bruddsteder?

Nøstvet-kultur

De eldste øksene fra Sande, Nøstvetøksene, er grovt tilhugne bergartsøkser med nærmest ovalt tverrsnitt, ofte slipt ved eggen. Slike økser er f.eks. funnet på Haugan, Rud, Myre, Kjellås og Gutu. Foreløpig vet man lite om Nøstvetøksens funksjon, men Berit Gjerland som har forsøkt seg med slitesporsanalyser på slike økser, mener at disse steinredskapene ikke kan ha vært brukt som jordhaker, trolig heller ikke til skinnbearbeiding. Ut fra sine analyser konkluderer hun med at øksene mest sannsynlig har vært brukt til trearbeid. Fra utgravninger andre steder vet man at slike Nøstvetøkser gjerne finnes på boplasser som dateres til rundt 5000 f. Kr. Dengang stod havet ca. 50 meter høyere enn i dag og landskapet hadde en ganske annen karakter. Store deler av Sande og Skoger lå dengang under vann og Sandebukta strakk seg betydelig lenger nordover og dannet en større fjord. Boplassene lå ved datidens strandlinjer og aktivitetene på disse boplassene var knyttet til sjøfangst og fiske.

Det funnstedet med flest Nøstvetøkser i Sande ligger på gården Rud østre 112/1. Her har man plukket opp nærmere 100 slike økser innenfor et

begrenset område. Før det er gjort faglige undersøkelser på dette stedet er det selvfølgelig vanskelig å si noe sikkert, men mye tyder på at dette er spesielt og kanskje kan ha en sammenheng med et produksjonssted for slike økser på dette stedet.

Yngre steinalder - bronsealder

Yngre steinalder og bronsealder er også representert ved løsfunn og registrerte fornminner i Sande. Trolig har overgangen mellom disse periodene skjedd gradvis og gjenstandstyper som benyttes i yngre steinalder kan fremdeles ha vært i bruk i bronsealderen. Dette kan være forklaringen på at man f.eks. ved Revå søndre og Åsnes har gjort funn som er datert til yngre steinalder, men som p.g.a. høyde over havet og strandlinje-dateringene bør ha ligget under vann i denne perioden.

Hva vet vi så om bosetningen i disse periodene? Jordbruket innføres, fedrift og åkerbruk blir hovednæringer mens fangst og fiske opprettholdes som supplerende næringer. Bosetningen blir mer stabil. Kulturlandskapet i yngre steinalder og fremover i bronsealderen bestod av åkre, beitearealer, grasmark, ung bjørke- og ospeskog omgitt av eikeblandingsskog eller furu på de næringsfattige og tørre områdene. Vi har ikke funnet boplassene og åkrene til denne jordbruksbefolkningen i Sande, men løsfunnene kan antyde hvilke områder som har vært utnyttet av folk i dette tidsrommet. Eksempler på slike områder er bl.a. Revå søndre, Åsnes, Galleberg, Skjøl og Jonsrud.

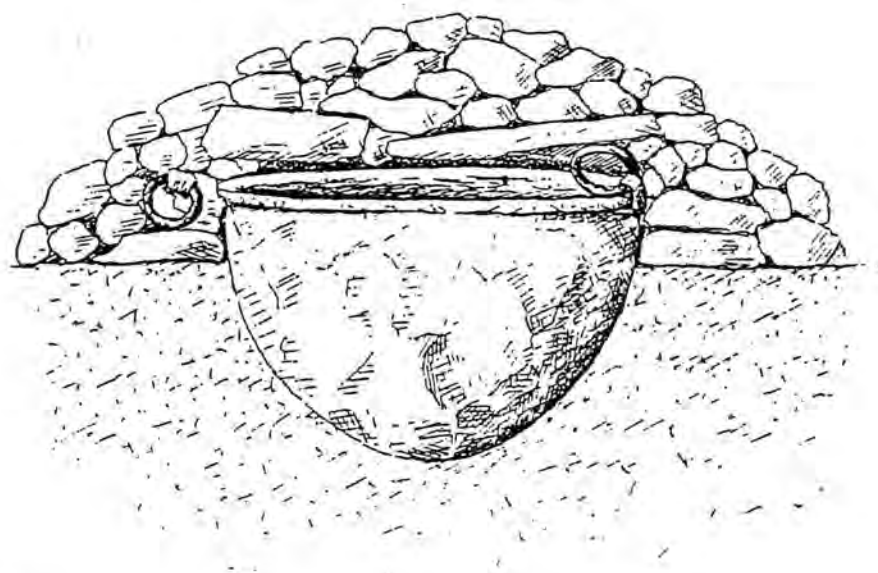
Det er spesielt to typer faste fornminner som tradisjonelt dateres til bronsealderen, dette er helleristninger og gravrøyser. I Sande er det i dag registrert 18 gravrøyser og 1 felt med helleristninger. Kommunen er dessuten rik på bronsefunn fra denne perioden selv om stein fortsatt var det viktigste råstoffet til redskapsbruk. Flere av bronsefunnene er sikre gravfunn; en knapp og en kniv av bronse funnet i en gravrøys på Kvermtangen, et bronsestykke med ornering tolket som belteplate funnet på samme sted i en annen røys og en kniv av bronse funnet på Ødegården. Videre er det funnet et bronsesverd på Skjøl i et pukksteinsbrudd, en bronsecelt på Sjølhagen og en fibula av bronse på Kjellås.

Kniv av bronse datert til bronsealder, funnet i ei gravrøys ved Sandviken i Sande.

Stedsnavn som kilde

Sammen med faste fornminner og arkeologiske funn kan stedsnavn - og især gårdsnavn - kaste lys over en eldre bosetningshistorie. Det samme materialet kan også i enkelte tilfeller fortelle litt om sosiale, kulturelle og religiøse forhold. De eldste navnene i et område er ofte de navnene som dannes av usammensatte naturbetegnelser, slik som f.eks. Ås, Berg og Bø. Studerer man gårdsnavnene omkring Ås i Sande ser man at de gamle navnene som ligger nærmest denne ligger i en krets omkring, temmelig langt unna. Dette mente Gutorm Gjessing betydde at Ås hadde hørt til blant de aller eldste og mektigste gårdene i Sande. En ting som taler i samme retning er det store jernaldergravfeltet som har ligget på Åshaugen, der de eldste gravene kan dateres til eldre jernalder. Dette gravfeltet er et av de få gravfeltene som er arkeologisk undersøkt i Sande.

Skisse av La-Tène-kjelens plass i graven.
Funnnet i grustaket på Åshaugen

Arkeologiske utgravninger

Omkring 1910 foretok Gustav Mørck de første utgravningene på Åshaugen etter å ha fått en meddelelse fra lensmann Johan Galleberg i Sande om at det på Ås vestre i et sandtak var påtruffet en "kobberkjedel fylt med brændte ben". Senere har Thorleif Sjøvold i 1950-årene gravd flere gravhauger i forbindelse med at Veivesenet trengte store mengder grus til omleggingen av "Den sørlandske hovedvei". En av de eldste kjente beskrivelsene av dette gravfeltet er skrevet av Lorentz Diederich Klüwer, major og Divisions Adjutant i den Kongel. Norske Generalstab, på en reise gjennom Vestfold i 1823. Han skriver bl.a.: "Ved Gaarden Aas strax nordenfor Sande Kirke er paa en Ryg eller Brink flere smukke Kæmpehaug". I 1839 reiste Jens Kraft forbi og ser "en stor mængde gravhauger af forskjellig størrelse, men alle med spor af udgravning og mange næsten udslettede; den største laa paa det højeste punkt, og til begge sider var der flere store hauger, hvoriblandt en langhaug af omtr. 20 skridts længde". I 1993 er det kun 6 gravhauger bevart på Ås fordelt på 3 lokaliteter. Minst to av disse gravhaugene er arkeologisk undersøkt hvorav den ene senere har blitt restaurert av grunneier. Det er vanskelig å si noe om hvor stor gravplassen på Ås opprinnelig har vært. Det vi imidlertid vet er at det i mange av haugene har vært flere gravlegginger, oftest branngraver, og at dateringene av funnene skriver seg fra både eldre og yngre jernalder med en hovedvekt på romertid og vikingtid. Et av de rikeste romertidsfunnene fra området skriver seg fra haug 4 utgravd av Thorleif Sjøvold i 1953, restene av haugen ligger fremdeles på kanten av grustaket på Åshaugen. Her fant man bl.a. et lite trekar med bronsebånd, skår av et glassbeger, en bronsefibula, en spiralfingerring av gull, 4 tinnagler med sølvbelegg, en bronsering med hemper, flere leirkar og en jernsaks. Her har man trolig begravd en betydningsfull person i yngre romertid, og vedkommende fikk med seg sine statussymboler i graven.

Gravfeltet på toppen av Åshaugen markerer i seg selv makt og rikdom. En gang var denne høyden noe av et midtpunkt i bygda. Høyt og dominerende lå den der, og de store gravhaugene tegnet seg som kupler mot himmelen, synlig på lang avstand. I dag er åsryggen delvis uthult av et grustak, mange av haugene fjernet og man har bakkeplanert større områder, men

allikevel markerer åsryggen seg som et dominerende element i landskapet og bør fortsatt gjøre det, selv om de bevarte gravhaugene ikke lenger er synlige på avstand.

Ferdsel

Ås-området har trolig også vært et viktig knutepunkt i forhistorisk tid der sentrale veifar fra vest, nord og syd møttes. Den gamle allfarveien går fremdeles forbi Ås. Det samme gjelder veiforbindelsen over til Eidsfoss og Hof, i dag kalt Bergstigen, som ihvertfall i nyere tid har vært viktig for malmkjøring og som opprinnelig kan ha vært en gammel ridevei.

Jernalderens gårder

Vi vet i dag ikke hvor de forhistoriske eller middelalderske gårdene har vært lokalisert, men trolig har de ligget i nær tilknytning til dagens registrerte gravfelt. En mulighet for å komme på sporet etter denne bosetning i Sande-området, er leting i åkrene etter kull og skjørbrante steiner som kan være spor etter overpløyde ildsteder og kokegroper. Rester av slike kan være bevart under åkerjorda, og kull kan tas ut for datering. I forbindelse med registreringene i 1993 har vi gjennomført åkervandringer på jordbruksarealer som har vært tilgjengelige og hvor man kan forvente å finne slike bosetningsspor. I ett område har vi med sikkerhet kunnet lokalisere spor etter en slik bosetning, nemlig på nordsiden av grustaket på Åshaugen. Her har vi registrert 10 sikre ildsteder og flere konstruksjonsspor som, før nærmere undersøkelser er foretatt, ikke kan funksjonsbestemmes. Vi har ikke lokalisert sikre huskonstruksjoner i dette området, og det er mulig at de bosetningssporene vi har registrert er spor etter en mer sporadisk aktivitet, kanskje i forbindelse med gravfeltet? Gårdstunområdene ville ha ligget mer skjermet for vær og vind på V eller SV-siden av Åshaugen. Her ligger det i dag en frukthage som p.g.a. de topografiske forholdene på stedet karakteriseres som Vestfolds beste.

Pollenundersøkelse

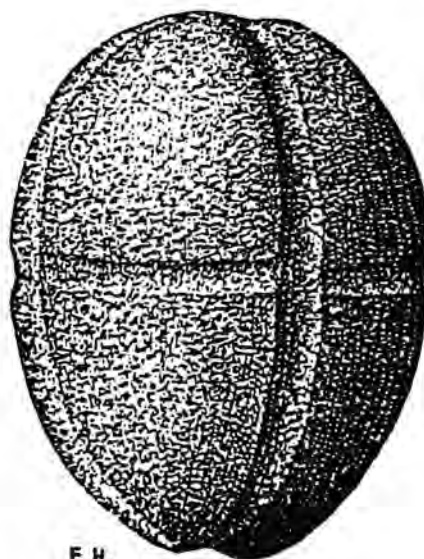
I forbindelse med våre registreringer på Åshaugen ble det også foretatt en pollenanalytisk undersøkelse i området. To prøveserier ble samlet inn fra gravhaug 4, som er arkeologisk undersøkt og på vei til å rase ut i grustaket. Resultatene fra denne undersøkelsen foretatt av Helge Irgens Høeg viser at prøver tatt under gammel markoverflate inneholder 30% trepollen og 70% urtepollen. Høeg mener at siden 70 % av pollenkornene kom fra urter, særlig gress, men også fra starr, korn, soleie, nellik og kurvplanter, og når det dessuten av denne andelen var 40-50 % sporer av bregner og 5% av marinøkkele, må området ha vært skogløst. Med ca 3 % kornpollen, mener han også det må ha vært åker på stedet før gravhaugen ble bygd. Mesteparten av kornpollenet var så korrodert at det ikke kunne artsbestemmes, men det ble sett 1 pollenkorn av bygg og 4 av rug hvorav 3 i den nederste prøven. Høeg konkluderer derfor med at prøvene må være yngre enn rugdyrkingen her i landet og eldre enn graninnvandringen. Hans datering til ca. 300 e. Kr. svarer godt til Sjøvolds datering av funnene fra graven til 400 e. Kr.

Jernalderens graver

Selv om mange av jernalderens graver nok er fjernet gjennom årenes løp, ved f.eks. nydyrking, finnes det fremdeles utenom Åshaugen også andre store gravfelt og enkeltliggende gravhauger bevart i kommunen. Et av de områdene som markerer seg spesielt er områdene omkring Kopstad, Galleberg og Myre. Her ligger gravfeltene fremdeles langs den gamle hovedferdselsåren på åsryggen slik de har ligget i århundrer. Områdene brukes i dag aktivt som beiteområder for husdyr, hvilket fører til at haugene synes godt i terrenget. Et stort gravfelt med 7 gravhauger og en mulig hustuft ligger under Kopstad på en lokalitet kalt Åseberget. Dette navnet er sammensatt av kvinnenavnet Åsa. Jordstykket på nordvestsiden av Åseberghaugen kalles for Åsebergvenda og her ble det registrert skjør-

brente steiner i åkeren ved registreringene i 1993. Fra gravfeltet på Åsbergshaugen ser man videre nordover mot et annet stort gravfelt på Kopstad med 9 bevarte gravhauger. Dette gravfeltet grenser opp mot en øst-vest-gående driftevei som ihvertfall i nyere tid har ført husdyrene ut mot utmarka og beiteområder på vest-siden av Sandedalen. På den andre siden av drifteveien ligger det et mindre gravfelt med 2 gravhauger. Det er mulig at disse to gravfeltene må betraktes som et opprinnelig større sammenhengende felt med graver.

Fortsetter man veien videre nordover kan man se et mindre gravfelt på toppen av Galleberghøyden, før den gamle allfarveien gjør en krapp sving ved Sauehaugen. Her ligger det også et gravfelt, betydelig redusert av nyere villabebyggelse. Fra gårdene på Kopstad, Galleberg og Myre er det ikke kjent gjenstandsfunn fra jernalderen.

E.H.

Bismarcklodd av stein. Et lignende lodd er funnet på Rølles.

Handel

Gårdsnavnet Kopstad knyttes ofte opp mot steder hvor man har drevet handel, en handelsplass. Det finnes i dag ikke gjenstandsfunn fra dette området som skulle tyde på at det har forekommet en slik virksomhet i dette området, men det kan heller ikke avskrives. Oldsaker som ofte knyttes opp mot en handelsvirksomhet er f.eks. bismarcklodd. I Sande er det funnet minst 3 slike lodd, 2 på Rølles og 1 på Skjervik. Funnmaterialet er imidlertid enda for spinkelt og fragmentarisk til å antyde noe om plasseringen av slike tidlige handelsentra i Sande.

Forsvar

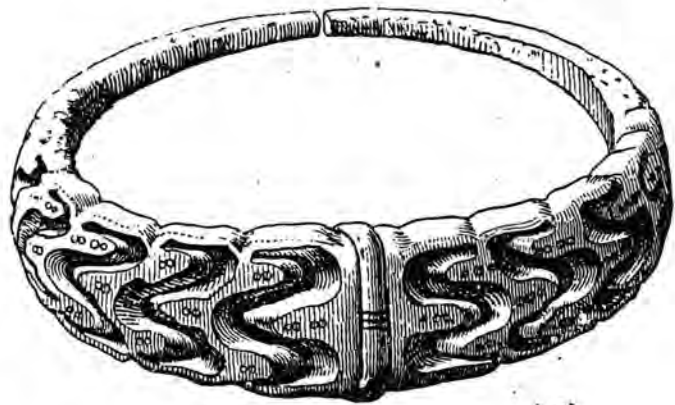
Ikke langt fra Rølles, hvor det forøvrig ved registreringene i 1993 ble observert 2 ringer i åkeren som kan være overpløyde gravhauger, ligger restene av bygdeborgen Kjellås. Tradisjonelt forklares slike anlegg som tilfluktssted i ufredstid for en fast bondebefolkning innenfor en rimelig avstand. Rundt denne bygdeborgen som er en av 4 bygdeborger i Sande ligger det i dag flere gårder med funn fra jernalderen, f.eks. Eikeberg, Rølles, Gutu og Kjellås.

Sverd av jern. Et slikt sverd fra jernalderen er funnet på Rølles.

Kultsteder

Gårdsnavn som kan gi antydninger om spesielle kultsteder i Sande er gårdene Sjøl og Ve. Oluf Rygh mente at Ve måtte tolkes som helligdom, hellig sted. Kanskje er det nettopp derfor et arkeologisk funn fra denne gården er tolket som et skattefunn? Gjenstandene i funnet en bronsenøkkel, to armringer av bronse og en likearmet spenne av bronse kan ifølge Sigurd Grieg godt ha tilhørt et kvinnegravfunn fra vikingtid. Når man allikevel velger å se på dette funnet som et skattefunn er det p.g.a. funnomstendighetene. Gjenstandene skal være funnet i en ur i utmarka, dvs. på et sted hvor man kunne finne igjen en bortgjemt skatt. Andre registrerte funn fra Ve er et spinnehjul trolig datert til jernalder, et tveegget sverd fra jernalder og en sverd-doppsko av bronse fra middelalderen.

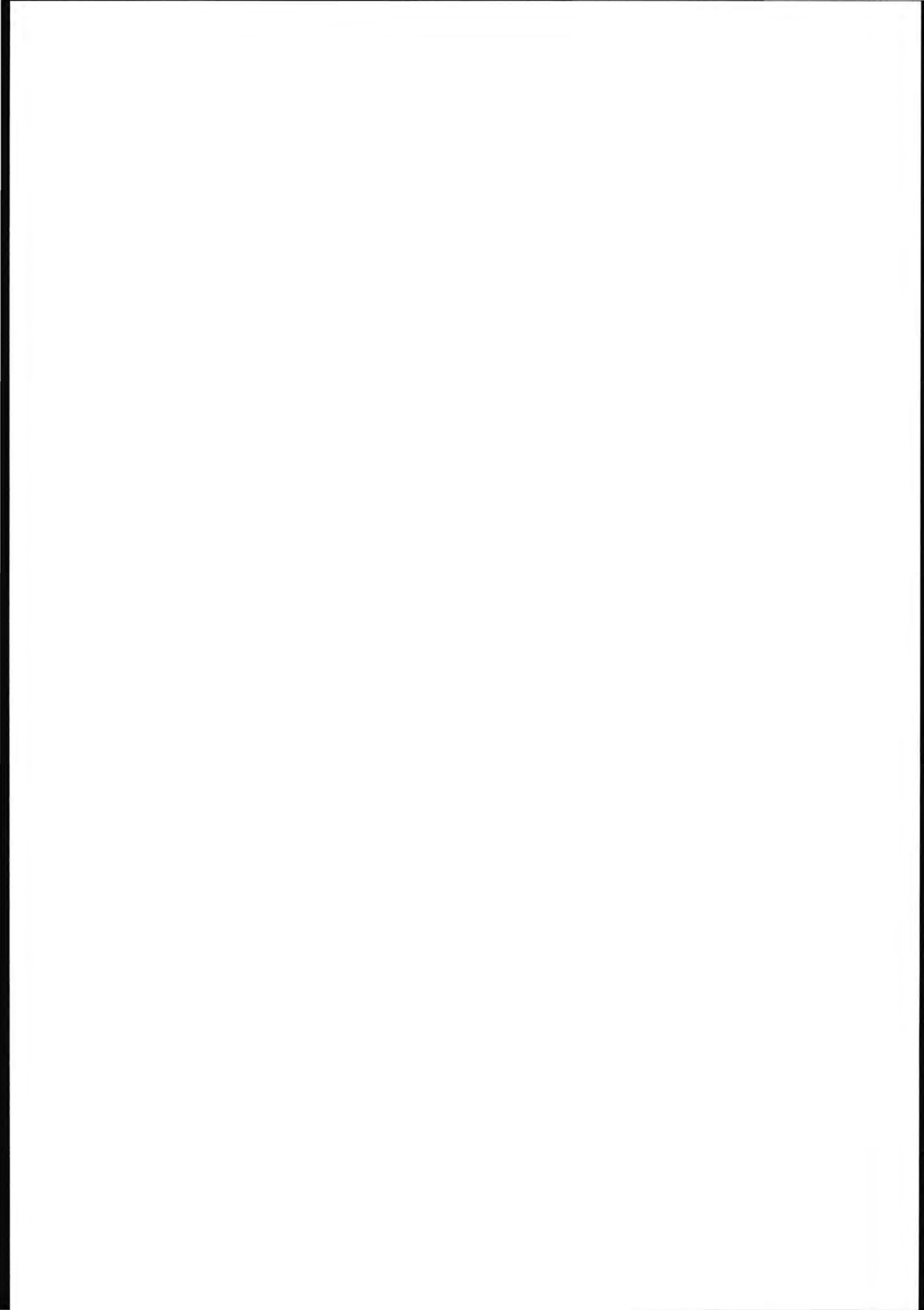

Deler av et skattefunn fra vikingtid, en armboyle og en armring av bronse funnet på Ve.

Kirkestedet Sande

Middelalderen i Sande manifesterer seg i dag tydeligst i den bevarte steinkirken fra 1100-tallet. Trolig har plasseringen av kirken i sin tid hatt bestemte forutsetninger som vi i dag ikke vet noe om. Kanskje har man hatt en utvikling der Ås som maktsenter avtar i løpet av jernalderen og gården Sande overtar? Gårdsnavnet Sande er opprinnelig et -vin navn, og navn med slike endelser dateres gjerne til perioder før vikingtid. Endelsen -vin er egentlig et gammelt ord for engslette. Trolig har de store leirslettene i vid utstrekning fungert som beiteområder for husdyr, og i mindre grad vært oppdyrket.

Det finnes i dag ikke andre bevarte middelalderbygninger i Sande, men fra skriftlige kilder og gjennom arkeologiske funn vet vi at det har vært en utbredt bosetning i dette området. Gårdsnavn med -rud-endelser, viser en klar konsentrasjon bl. a. i området øst, sør og vest for Kopstad. Dette er trolig nye gårder som blir ryddet i løpet av middelalderen.

Oppsummering av konfliktene i Sande

Parsell C Bergsenga - Åshaugen (Tømmerås)

Parsell C har følgende alternativer:

Alt. C1	Midtre alternativ over Galleberg
Alt. C2	Vestre alternativ over Galleberghøyden
Alt. C3	Østre alternativ
Alt. C4a	Lengste tunnelalternativ gjennom Galleberghøyden
Alt C4b	Korteste tunnelalternativ over Galleberghøyden

Alternativ C1

Midtre alternativ over Galleberg. Kurveutretting fra Bergsenga til Rølles øst for dagens linje. Passerer Bremsa vest for Foss og går over Bølum. Følger dagens trasé gjennom Galleberg stasjonsområde. Østre alternativ til kurven rundt Åshaugen. Møter de andre alternativene på jordene til Tømmerås sør for Tandbergåsen.

Veien til Jarlsberg verk - B*

Mulig konflikt ved overskjærning av gammel vei.
Avbøtende tiltak: Bruløsning for veien

Gutu - C

Muligheter for konflikt med forhistoriske bosetningsspor.
Avbøtende tiltak: Ingen

Gutugata - B*

Konflikt ved kryssing av gammel ferdselsåre i bakkeplan
Avbøtende tiltak: Bruløsning for veien med utforming som tar hensyn til kulturlandskapet.

Kløvstad - Rølles - B

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold, ved skjæringer og fyllinger i ravinelandskap og ved nærhet til gamle tun.
Avbøtende tiltak: Ingen

Bremsa med Bølumøra - A*

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved kryssing av Bremsa og overskjærning av elvelandskapet på høy fylling.
Avbøtende tiltak: Bruløsning med god landskapstilpasning

Bølum søndre - B*

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved gjennomskjæring av gammelt bosetningsområde. Konflikt med overskjærning av gammel bygdevei.
Avbøtende tiltak: Kulvert, opprettholdelse av veien.

Galleberg Bruk - A(*)

Stor konflikt ved gjennomskjæring av gamle industribygninger og nærhet til andre bygninger.

Avbøtende tiltak: Linjustering? Anlegget tåler nærhet til sporområdet.

"Gobakken" - B*

Konflikt ved overskjæring av gammel vei

Avbøtende tiltak: Opprettholdelse av veien

Brubakkelva - B*

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold

Avbøtende tiltak: Luftig bru

Åshaugen - A(*) C

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved omforming av karakteren i gammelt bosetningsområde og nærhet til gravhaug.

Avbøtende tiltak: Kulvert

Stor konflikt med forhistoriske bosetningsspor på jordene på nordsiden av haugen

Avbøtende tiltak: Ingen

Veierødhagan - B* C

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved overskjæringen av den gamle veiens landskap.

Avbøtende tiltak: landskapstilpasning, opprettholdelse av vei

Muligheter for stor konflikt med forhistoriske bosetningsspor

Avbøtende tiltak: Ingen

Tømmerås - C

Muligheter for konflikt med bosetningsspor i dyrka mark Ø for Tømmerås.

Avbøtende tiltak: Ingen

Alternativ C2

Vestre alternativ over Galleberghaugen. Likt med C1 Bergsenga Bølum. Går vest for Galleberg - Kopstadhøyden. Vestre alternativ til kurven rundt Åshaugen. Møter de andre alternativene på jordene til Tømmerås sør for Tanbergåsen.

Bølum søndre - B*

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved gjennomskjæring av gammelt bosetningsområde. Konflikt med overskjæring av gammel bygdevei.

Avbøtende tiltak: Kulvert, opprettholdelse av veien.

Bølum søndre - Galleberg - B

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved stor fylling i ravedal

Avbøtende tiltak: Ingen

Sauehaugen - Galleberg - Kopstad - A, C

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved landskapsinngrep, nærhet til gamle tun, gammel vei, gravhauger og overskjæringer av driftsenheter og gammel vei.

Avbøtende tiltak: Ingen

Muligheter for stor konflikt med forhistoriske bosetningsspor i dyrka mark.

Avbøtende tiltak: Ingen

Koppebekken- A

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved landskaps-inngrep og nærhet til gamle tun, gammel vei og gravhauger

Avbøtende tiltak: Ingen

Åseberg - A, C

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved nærhet til gamle tun, gammel vei og gravhauger

Avbøtende tiltak: Ingen

Muligheter for stor konflikt med forhistoriske bosetningsspor

Avbøtende tiltak: Ingen

Brubakk - A

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved landskaps-inngrep, nærhet til bebyggelse og overskjæring av gammel vei.

Avbøtende tiltak: Ingen

Åshaugen - A(*), C

Svært stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved omforming av gammelt bosettingsområde. Nærhet til gravfelt.

Avbøtende tiltak: Kulvert. Restaurering av haugen.

Stor konflikt med forhistoriske bosettingsspor på nordsiden av haugen.

Avbøtende tiltak: Ingen

Veierødhagen - B*, C

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved overskjæringen av den gamle veiens landskap.

Avbøtende tiltak: Landskapstilpasning, opprettholdelse av vei.

Mulighet for konflikt med forhistoriske bosettingsspor.

Avbøtende tiltak: Ingen.

Tømmerås - C

Muligheter for konflikt med forhistoriske bosetningsspor i dyrka mark øst for Tømmerås.

Avbøtende tiltak: Ingen

Alternativ C3

Østre alternativ. Samme linjeføring men dypere i terrenget Bergenga - Rølles. Tar av øst for dagens linje ved Rølles. Krysser Bremsa over eksisterende jernbanebru. Går i lang bru over E18 ved Foss. Går øst for Heimdal. Kommer inn på alternativ C1 i eksisterende jernbanebru sør for Heimdal.

"Veien til Jarlsberg verk" - B*

Mulig konflikt ved overskjæring av gammel vei.

Avbøtende tiltak: Bruløsning for veien

Gutu - C

Muligheter for konflikt med forhistoriske bosetningsspor.

Avbøtende tiltak: Ingen

Gutugata - B*

Mulig konflikt ved kryssing av gammel ferdselsåre i skjæring
Avbøtende tiltak: Bruløsning for veien med utforming som tar hensyn til kulturlandskapet.

Klauvstad - B

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved fylling i bekkefar i ravinelandskap.

Avbøtende tiltak: Ingen

Kløvstad - Rølles - B

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold, ved skjæringer og fyllinger i ravinelandskap og ved nærhet til gamle tun.

Avbøtende tiltak: Ingen

Rølles - Bremsa - A, C

Stor konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved omfattende landskapsinngrep. Nærhet til gamle tun.

Avbøtende tiltak: Ingen

Muligheter for konflikt med forhistoriske bosetningsspor.

Avbøtende tiltak: Ingen

Foss - B*

Konflikt ved nærhet til tekniske kulturminner.

Avbøtende tiltak: Utforming som tar hensyn til tekniske kulturminner og landskap.

Heimdal - B

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved nærhet til gårdstun og overskjæring av driftsenehet.

Avbøtende tiltak: Ingen

Alternativ C4a

Lengste tunnelalternativ gjennom Galleberghaugen. Samme linjeføring over Bølum som C1 og C2. Tunnelpåslag like vest for Galleberg bruk. Går sammen med C2 gjennom Åshaugen, men dypere.

Bølum søndre - B*

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved gjennomskjæring av gammelt tunområde. Konflikt med overskjæring av gammel bygdevei.

Avbøtende tiltak: Kulvert, opprettholdelse av veien.

Brubakk - B

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved graving for kulvert i elvelandskapet, nærhet til gammel bebyggelse

Avbøtende tiltak: Ingen

Alternativ C4b

Korteste tunnelalternativ gjennom Galleberghaugen. Samme linjeføring over Bølum som C1 og C2. Samme nordre tunnelpåslag som C4a. Går som C1 gjennom Åshaugen.

Bølum søndre - B*

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved gjennomskjæring av gammelt tunområde. Konflikt med overskjæring av gammel bygdevei.

Avbøtende tiltak: Kulvert, opprettholdelse av veien.

Koppebekken -A

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved graving for tunnel-påslag i elvelandskapet, nærhet til gravhauger og gårdstun.

Avbøtende tiltak: Ingen

Brubakkelva - B*

Konflikt med landskapets kulturhistoriske innhold ved overskjæring av elvelandskapet

Avbøtende tiltak: Luftig bru

Sammenliknende vurdering C-alternativene

Alle C-alternativene innebærer betydelige konflikter. Likevel er det fra kulturminnevernets synspunkt kvalitative forskjeller i konfliktgraden på noen av alternativene. C2 peker seg ut som et særlig konfliktfult alternativ. C3 innebærer konflikter nord for Bremsa som neppe kan avbøtes. C1 kan på mange måter være et interessant alternativ, konflikten rundt Galleberg Bruk er stor, men vil dette miljøet kunne bevares? C4a må karakteriseres som det mest skånsomme av tunnel-alternativene. Det er imidlertid knyttet usikkerhet til utforming og plassering av tunnel-påslagene.

Parsell D Åshaugen (Tømmerås) - Holm

Parsell D har følgende alternativer:

- Alt. D1** Frafalt
- Alt. D2** Det østligste alternativet
- Alt. D3** Midtre alternativ
- Alt. D4** Vestre alternativ.

Alternativ D2

Det østligste alternativet. Parsellen går nær Sande sentrum gjennom tunet på Revå nordre. Sør for Sande følger den i hovedsak dagens jernbanespor.

Området nord for Dyegata - A

Ødelegger overordnede landskapstrekk vest for middelalderkirken med høy fylling. Stasjonslokalisering her særlig uheldig.

Avbøtende tiltak: Ingen

Dyegata og Teienveien - A

Ødelegger viktig gammel vegstruktur ved overskjæring av disse veiene.

Avbøtende tiltak: Opprettholdelse av veglinjene vanskelig.

Nylinna - A*

Ødelegger viktig gammel vegstruktur ved overskjæring av disse veiene.

Avbøtende tiltak: Muligheter for å føre vegen over jernbanen.

Revå nordre - A

Ødelegger det lokalhistorisk viktige tunet og driftsenheten.

Avbøtende tiltak: Neppe mulig.

Dyrka mark N for Ve - C

Mulighet for konflikt med forhistoriske bosetningsspor .

Avbøtende tiltak: Ingen

Ve - gårdenes fellestun - A, C

Som kulturminne har Ve - gårdene regional verdi. Stor konflikt ved å legge D2 på vestsiden av dagens linje

Avbøtende tiltak: ingen

Muligheter for konflikt med forhistoriske bosetningsspor.

Avbøtende tiltak: ingen

Alternativ D3

Midtre alternativ. Mellomløsning vest for Sande sentrum. Går vest for dagens jernbanespor til det møter dette sør for Ve.

Området nord for Dyegata - A

Ødelegger overordnede landskapstrekk vest for middelalderkirken med høy fylling.

Avbøtende tiltak: Ingen

Dyegata og Teienveien - A*

Ødelegger viktig gammel vegstruktur ved overskjæring av disse veiene.

Avbøtende tiltak: Opprettholdelse av veglinjen mulig for Teienveien.

Nylinna - A*

Ødelegger viktig gammel vegstruktur ved overskjæring av disse veiene.

Avbøtende tiltak: Muligheter for å føre vegen over jernbanen.

Dyrka mark N for Ve - C

Mulighet for konflikt med forhistoriske bosetningsspor.

Avbøtende tiltak: ingen

Ve- gårdenes fellestun - A, C

Som kulturminne har Ve- gårdene regional verdi. Stor konflikt ved å legge D3 på vestsiden av dagens linje

Avbøtende tiltak: ingen

Muligheter for konflikt med forhistoriske bosetningsspor.

Avbøtende tiltak: ingen.

Alternativ D4

Vestre alternativ. Møter åssiden sør for Vesle-elva og følger denne vest for Ve.

Dyegata og Teienveien - A*

Ødelegger viktig gammel vegstruktur ved overskjæring av disse veiene.

Avbøtende tiltak: Opprettholdelse av veglinjene mulig.

Nylinna - A*

Ødelegger viktig gammel vegstruktur ved overskjæring av disse veiene.

Avbøtende tiltak: Mulig å føre vegen over jernbanen.

Lindengstua - B

Konflikt med kulturlandskapets kulturhistoriske innhold ved å bryte sammenhengen mellom Ve - gårdene og husmannsplassen

Avbøtende tiltak: ingen

Dyrka mark V for Ve - C

Muligheter for konflikt med forhistoriske bosetningsspor.

Avbøtende tiltak: ingen

Fegata - B*

Konflikt med kryssing av driftsvei frem til Skogly, som går i faret til den gamle fegata.

Avbøtende tiltak: over/undergang for veien

Eklund - B*

Driftsvei fra Ve forbi Eklund krysses i plan av D4.

Avbøtende tiltak: over/undergang for veien

Dyrka mark V for Holm - C

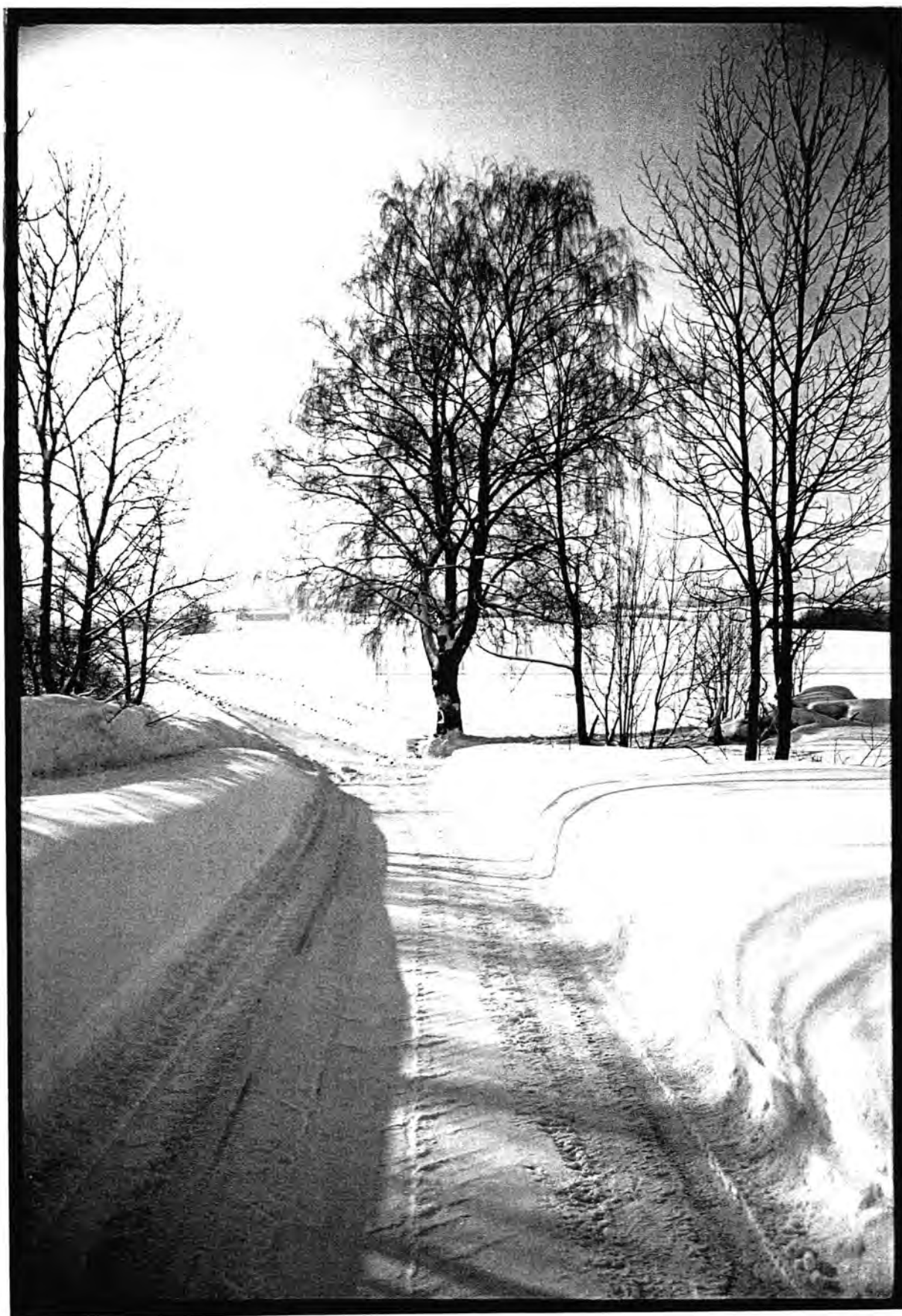
Muligheter for konflikt med forhistoriske bosetningsspor.

Avbøtende tiltak: ingen

Sammenliknende vurdering D-alternativene

Med hensyn til kulturminner vil alternativ D4 gi færrest skadevirkninger. Denne ligger lengst unna Sande sentrum med mulighet for avbøtende tiltak ved overskjæring av vegsystemet vestover. Ved D4 har man over relativt store strekninger imidlertid mulighet for å komme i konflikt med forhistoriske kulturminner.

En totalvurdering mellom D2 og D3 stiller disse på omtrent samme konfliktnivå. D3 vil være å foretrekke forbi Sande, men denne ligger etter forslaget dramatisk nær Ve-tunene.

Over Rølles går et parti av Kongeveien i sitt gamle far, mens den nyere E18 er lagt i et nytt løp, noen meter lenger øst.

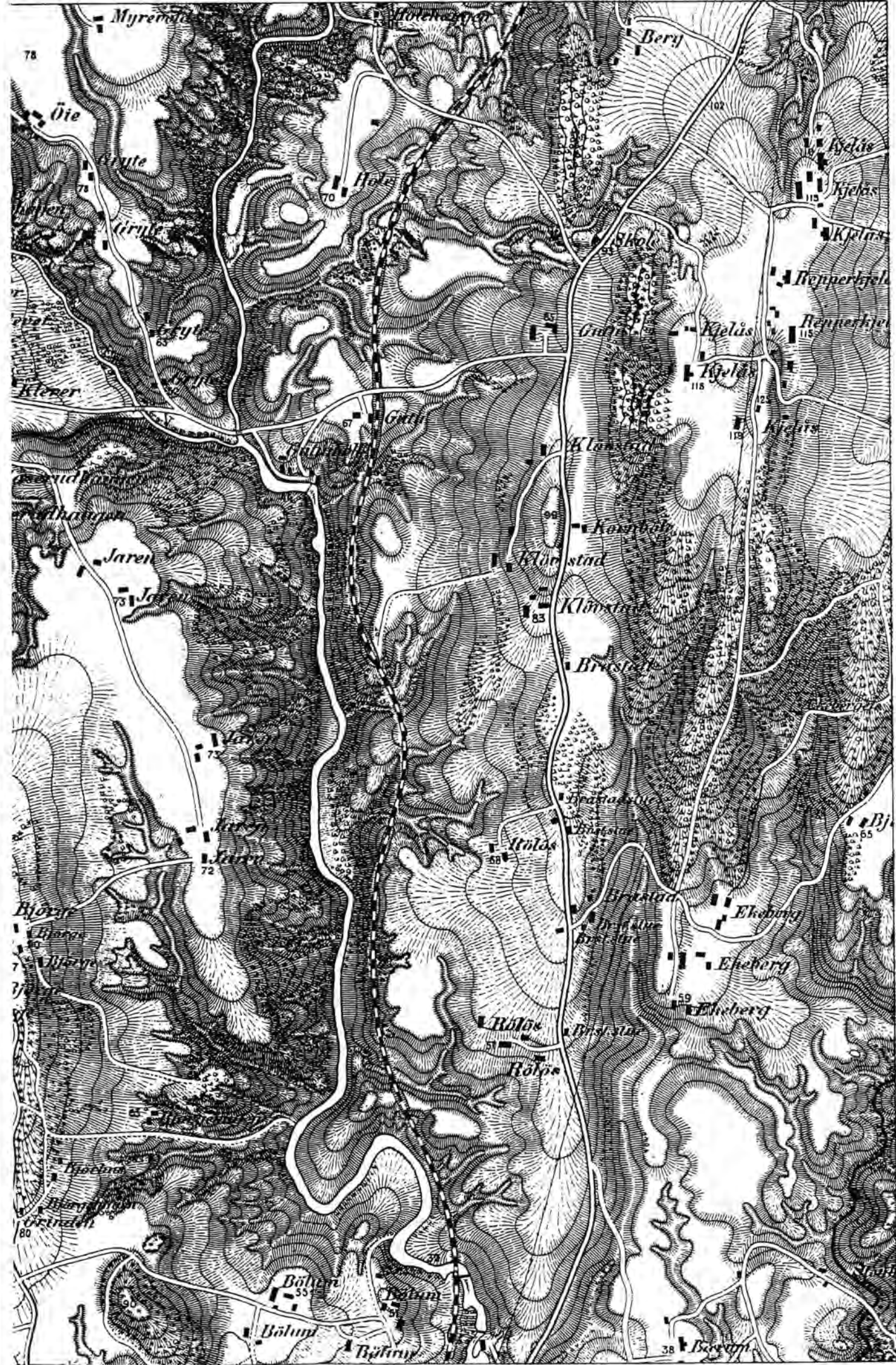
Kulturmiljø 0713-01

Bergsenga - Rølles

Innholdsoversikt

side

OVERSIKTSDATA	31
HISTORIKK OG BESKRIVELSE	32
<i>Generelle trekk - gårdsnavnene</i>	32
<i>Fornminner og arkeologiske funn</i>	33
<i>Dagens gårder</i>	33
<i>Vannverk</i>	34
<i>Skolen</i>	34
<i>Veier</i>	34
<i>Bremsa - Gutufossen - Bølumøra</i>	35
<i>Gruver og kalkbrenning</i>	36
VURDERING	36
<i>Landskapet som kulturminne</i>	36
<i>Virksomhet knyttet til elva</i>	36
<i>Arkeologiske funn</i>	36
<i>Gårdene</i>	37
<i>Utmarka</i>	37
<i>Ferdselshistorie</i>	37
VIRKNING OG KONFLIKTVURDERING	37
<i>Alternativene</i>	37
<i>Alternativ C1</i>	37
<i>Alternativ C3</i>	38
<i>Generelt</i>	38

Myremåla

Holo

Berg

Öie

Stute

Holo

Kjelås

Kjelås

Kirne

Skole

Repperkjel

Gullst.

Gullst.

Kjelås

Repperkjel

Klånstad

Gullst.

Kjelås

Kjelås

Kjelås

Jarek

Klånstad

Klånstad

Kjelås

Jarek

Klånstad

Klånstad

Kjelås

Jarek

Klånstad

Bråstad

Kjelås

Jarek

Klånstad

Bråstad

Kjelås

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Jarek

Klånstad

Bråstad

Ekeberg

Kulturmiljø 0713-01

Bergsenga - Rølles

PARSELL

C1 og C3

KARTBLAD

Prosjektkart 4, 5
Økonomisk kartverk CJ-038-5-2, CJ 039-5-4.

GÅRDSNUMMER

72, 83, 89, 90, 92, 93.

**FØR-REFORMATORISKE
LOKALITETER**

0713/01/CJ 038-5-2/00012	vegetasjonsmerker
0713/01/CJ 039-5-4/00005	funnsted
0713/01/CJ 039-5-4/00006	bygdeborg
0713/01/CJ 039-5-4/00009	løsfunn
0713/01/CJ 039-5-4/00011	løsfunn
0713/01/CJ 039-5-4/00013	løsfunn

NYERE TIDS LOKALITETER

0713-01-01	Berg-gårdene	0713-01-06	Kløvstad - Foss
0713-01-02	Bergsenga	0713-01-07	Kløvstad,
0713-01-03	Berg nordre	0713-01-08	Rølles,
0713-01-04	Gutu,	0713-01-09	Bremsa
0713-01-05	Gutufossen,		med Bølumøra

AVGRENSING

Sørgrensa for kulturmiljøet Bergsenga - Rølles er trukket slik at Bølumfossen og Foss bruk kan ses samlet. Områdene nordover kan ses som et sammenhengende jordbruksområde med gårdene Rølles, Klauvstad, Gutu og Berg som de viktigste innenfor det område som blir berørt av jernbaneutbyggingen. Området avgrenses av Bremsa i vest og E 18 i øst. Alle alternative traséer i dette området ligger på østsiden av jernbanelinja. Nord for Berg - Bergsenga er traséen godkjent i reguleringsplan 30.06.93.

VERNESTATUS

Automatisk fredet kulturminne ved Kornbøle (91/30). Kommuneplan for Sande definerer jordbruksarealene som LNF-område, sone 1: Områder med meget sterke jordbruksinteresser. Meget viktig kulturlandskap.

NATURGRUNNLAG OG AREALBRUK

Kulturmiljøet Bergsenga - Rølles er fortsettelsen av Sande-sletta og Sandedalen videre nordover. Området som helhet karakteriseres som åpent jordbrukslandskap avgrenset av skogkledde åser på øst- og vestsiden. Det fruktbare jordsmonnet på Sandesletta består av moldholdig leire. Nordover mot Skoger blir dalbunnen mer bakkete og dalbunnen stiger fra Sandebukta til Skoger med rundt 135 m. Gjennom Sandedalen strekker det seg et felt med kalk- og skiferbergarter. Malmen i disse har dannet grunnlaget for gruvedriften i Sande. Bremsa går langs vestsiden av jernbanen. I nord danner elva Gutufossen og i sør Bølumfossen.

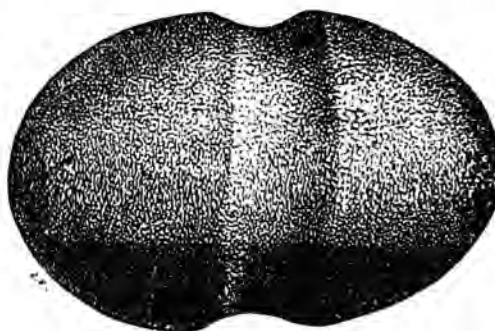
Rektangelkart fra 1876-78 over området fra Berg i nord til Bølum i sør. Kartet er utlånt fra Statens Kartverk, Hønefoss.

Fossekraften har vært utnyttet til industrivirksomhet knyttet til oppgangsager og møller. Elva har gravd meanderformasjoner, særlig utpreget lengst sør i dette området, før den danner Bølumfossen. Langs Bremsa er det flere steder ravineområder, gjerne med frodig vegetasjon i dag. Disse bakkete områdene har vært og blir ennå brukt som beite.

HISTORIKK OG BESKRIVELSE

Generelle trekk - gårdsnavnene

Gårdene Berg, Gutu, Klauvstad og Rølles danner et sammenhengende jordbruksområde langs høydedraget øst for Bremsa. Gutu benevnes i 1330 som Gatu. Navnet betyr vei. Om Klauvstad som også skrives Kløvstad, skriver Rygh at ordet klaufi finnes brukt som tilnavn og at det er mulig å anta at det også er brukt som mannsnavn og at Klauvstad er sammensatt av dette navnet og stad. Navnet kan da trolig knyttes til vikingtid. På østsiden av E 18, like ved veien vis a vis Klauvstad, ligger Kornbøle. Navnet betyr trolig kornbinge og kan vise til et sted med god, eller - hvis navnet er ment ironisk - svært dårlig kornavling. Gården Rølles ligger sør for Klauvstad og Kornbøle. Annetleddet i navnet er -lauss og uttrykker mangel på noe. Navnets første del er usikker, men kan bety rust på gress eller korn, en sykdom. Navnet er således tolket som et sted hvor det ikke kommer rust på avlingen.

Hammer av stein fra steinalderen. Et lignende funn er gjort på Rølles

Fornminner og arkeologiske funn

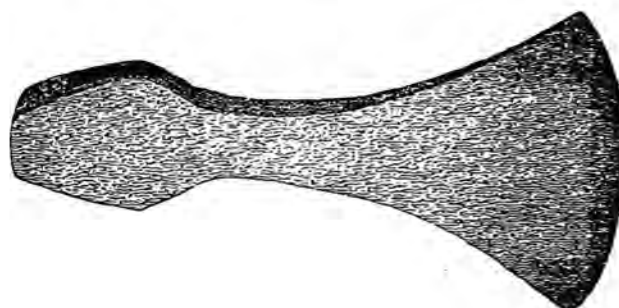
Gutu

Tre av gårdene på vestsiden av dagens E 18, Gutu, Klauvstad og Rølles har alle spor etter en forhistorisk bosetning.

På Gutu (89/1,8) er det funnet løsfunn fra vikingtid og middelalder. Funnstedet for en middelalderøks ble påvist av grunneier, og ligger ca 300 m vest-nordvest for våningshuset på gården.

Klauvstad

På Klauvstad (93/1) er det 10 m sør for våningshuset på gården funnet en øks av lys grå bergart, øksa dateres til steinalderen. Også på Rølles har man spor etter en bosetning i ulike perioder av steinalderen. Nøyaktige funnstedene for disse funnene er ikke kjent, men antall funn og høyde over havet skulle tyde på at man i dette området skulle kunne finne flere spor etter en steinalderbosetning.

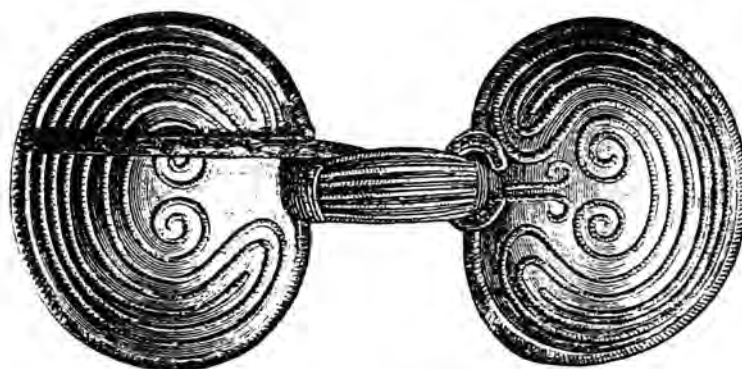
Økseblad av jern fra yngre jernalder. Lignende funn er gjort på Rølles.

Rølles

På Rølles er det også registrert flere løsfunn fra yngre jernalder, enkelte av dem sikre vikingtidsfunn. Et av vikingtidsfunnene, et sverd, er funnet i åkeren umiddelbart vest-sørvest for tunet og driftsbygningen på gården (92/1, 8). Lenger sør, på Rølles (92/8) ble det ved registreringene i 1993 observert 2 ringer i åkeren som kan være overpløyde gravhauger. Senere undersøkelser vil kunne bekrefte dette.

Kjellås - bygdeborg

Et av de fornminnene innenfor dette kulturmiljøet som har størst betydning, men som trolig ikke vil bli direkte berørt av jernbanetraséene er bygdeborgen på Kjellås. Dette forsvarsanlegget har trolig fungert som et tilfluktssted for en bofast bondebefolkning i dette området i jernalderen. Bygdeborgen er i dag betydelig redusert, sterkt ødelagt av et stort kalksteinsbrudd. I umiddelbar nærhet til denne borgen fant man i 1963 en brilleformet bronsefibula datert til bronsealderen.

Bronsespenne fra bronsealderen. Samme type med noenlunde samme dekor er funnet ved Kornbøleåsen

Dagens gårder - Berg

Berg er omtalt i 1330, og på 1400-tallet kalles denne delen av bygda Berg fjerding etter denne gården. Tre Berg-gårder ligger på høydedraget øst for ravineområdet ved Bergsenga. Gårdene ligger etter hverandre på høyden mellom jernbanen og E 18, et stykke vest for veien. Lenger nord, tett ved E 18 ligger en fjerde Berg, (83/1). Gårdene ble delt i 1920, Berg (83/1) ble nybygd lenger nord og det gamle tunet fikk bnr 16. De tre andre Berg-gårdene har hovedsakelig nyere bebyggelse, men på det eldste tunet, står gamlestua fra rundt 1740. Bygningen er delvis ombygd. Driftsbygningen er fra 1860.

utskifting

Innmarka rundt Berg-gårdene er skiftet i flere omganger. Det ble foretatt jordskifte mellom Berg og Kjellås da "Sørlandske hovedvei" ble bygd i 1882. Det ble skiftet mellom Gutu, Hole og Berg da jernbanen ble bygd.

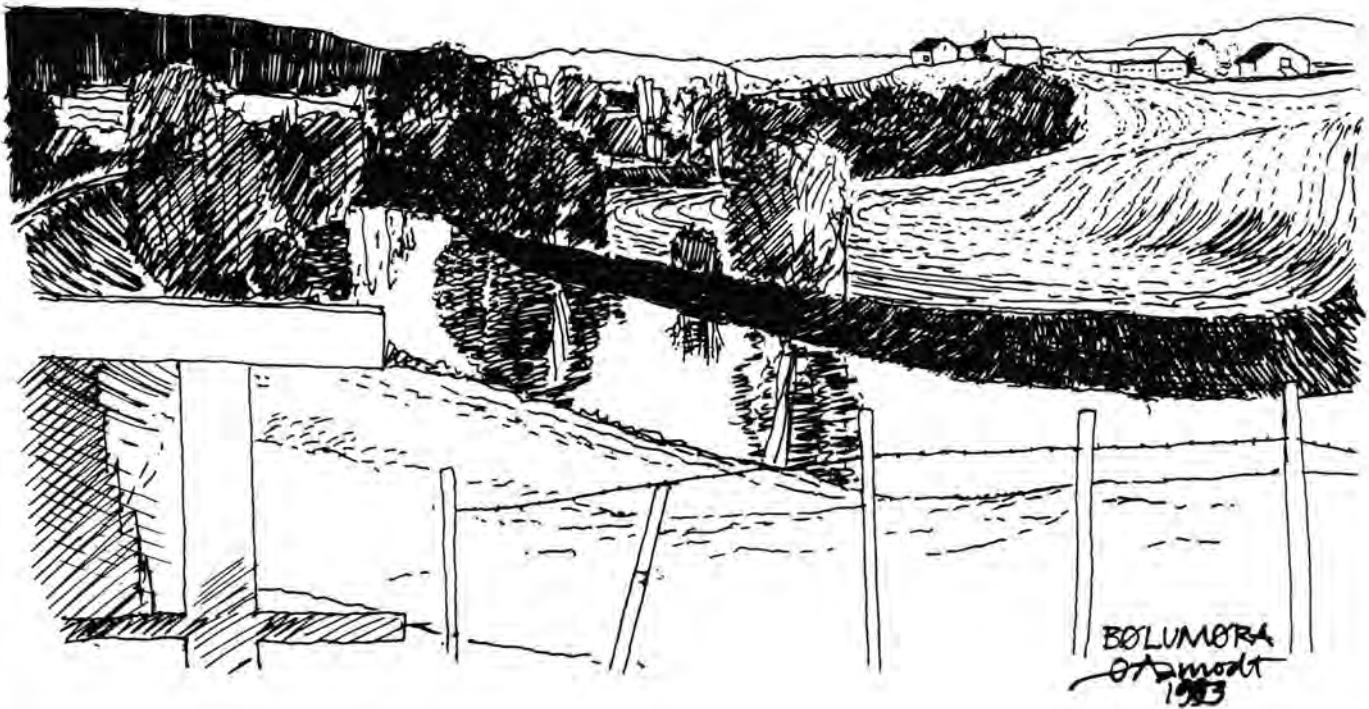
Bergsenga og Bergplassen

Bergsenga og Bergplassen som ligger i kanten av ravineområdet ble kjøpt av Berg bnr 4 rundt 1930 og brukes sammen med denne. Gården hadde beitehage og sommerfjøs på Bergplassen. Bergsenga var eng. Både Bergsenga og Bergplassen har trolig vært husmannsplasser. Det var ikke uvanlig å legge husmannsplasser i ravineområder. Bergplassen er i dag uten hus. Bergsenga er kjøpt av Vegvesenet og er del av anleggsområdet.

Gutu

Gutu ligger som en veldrevet gård, litt tilbaketrukket vest for E 18. Gården ligger med utsyn over det store landskapsrommet på vestsiden av Bremsa, som strekker seg både nordover mot Skoger og sørover Sandedalen. Bygningene danner et delvis åpent firkanttun, hvor framhus og sidebygning er sammenbygd i rett vinkel. Driftsbygning og stabbur utgjør den øvrige avgrensing av tunet. Framhuset er fra rundt 1820, opprinnelig med halvvalmtak. Sidebygningen er bygd inntil framhuset, den inneholder bryggerhus og vognskjul. Stabburet er fra 1880, av den rettveggede typen. Driftsbygningen er gammel, korsformet og orientert med hovedretning nord-sør. Gutu har beiter i ravinområdene mellom Bremsa og jernbanen.

- Gutufossen** Gutumølla (89/2) ble skilt ut som eget bruk i 1856. Ved Gutufossen er det i dag fundamenter og rester både etter møller, korn tørker, møllerens bolig og fundamenter for tømmerrenner. Gutuhaugen (89/3) ligger på vestsiden av jernbanen, mellom linja og Bremsa. Bebyggelsen er av nyere dato.
- Klauvstad** Klauvstad-gårdene ligger på høydedraget langs østsiden av Bremsa, med utsyn over det store landskapsrommet mot sør/vest og nordover mot Skoger. Den nordligste Klauvstad gården har åpent firkanttun som avgrensnes av framhus, sidebygning og driftsbygning. Jordene har slak helling mot jernbanen. Framhuset er bygd rundt 1900, med tilbygg i 1970 og 80-årene. Driftsbygningen er fra 1921.
- Foss** Klauvstad 90/1 ligger lenger sør. Denne gården brukes sammen med deler av den tidligere gården Foss. Noe lenger sør ligger Foss-Klauvstad 93/1. Framhuset her ble brukt som skolestue for Kjellåsferdingen i 1870-årene.
- Foss - kverner og sagbruk** I 1402 har Foss trolig vært eget bruk. Senere ble gården med fossefall delt mellom Klauvstad, Mellom Lærum og Eikeberg og drevet som underbruk under disse. Foss kvern, har vært regnet under Klauvstad.
- oppgangssagene** Fossen fikk stor økonomisk verdi på den tiden oppgangssagene blomstret opp. I 1720-30-årene eide greven av Jarlsberg en part i Klauvstad. I 1738 makeskifter grevskapet sin del i Klauvstad. Som følge av virksomheten ved elva har eiendomsforholdene vært ustabile og grensene mellom gårdene i dette området har skiftet gjennom hundre-årene. Foss eller Holtet 93/4 lå ved Foss bruk, og gårdens historie knyttes til bruket.
- Rølles** Rølles (92/1, 2) består av to tun, ett i nord og ett i sør. Rølles ble delt i 1836, men ble slått sammen igjen i 1899. I dag er det nordligste tunet driftsenheten. Framhuset er fra 1868, driftsbygningen er bygd rundt 1930, den er orientert øst-vest med kjørebro i østgavlen. Det sørligste tunet har bare framhus. Det skal være fra rundt 1850. Huset er sterkt forandret. I dag er det fine havnehager mellom tunene, langs vestsiden av E 18. Vestover mot jernbanen er det kornåkre. Også i ravinene ned mot Bremsa er det havn både på øst og vestsiden av linja. På gnr/bnr 92/8 står et sveitserhus fra 1912 i forfall. Rølles (92/3) ble solgt fra i 1882. Bolighus som ble bygd omkring 1890 er ombygd. På østsiden av E 18 ligger Rølles 92/7. Bruket ble selveie i 1858, og Bolighuset er fra 1863.
- småplassene langs veien** Det har ligget flere små stuer langs hovedveien i områdene ved Rølles. Dette var ikke husmannsplasser, men boliger blant annet for leiearbeidere på gårdene. Ett hus av denne typen ligger igjen ved innkjøringen fra E 18 til Rølles søndre. Kart fra 1876-78 viser denne småhusbebyggelsen.
- Vannverk** I 1918 ble det dannet et privat vannverk, Kjellås vannverk, med blant annet gårdene Berg, Hole, Gutu, Klauvstad, Rølles, Eikeberg og Kjellås. Vannet kom fra Igljetjenn på Østskogen. Trykkreduksjonskummen ligger på Vestre Kjellås. Dette vannverket var i drift til rundt 1975.
- Skolen** I 1870-årene var det skole på Foss-Klauvstad (93/1). Nytt skolehus ble oppført Kjellås i 1896. Det ligger like nord for Gutu.
- Veier - allfarveien** E 18 følger i store trekk den gamle allfarveien gjennom området, veien ligger ovenfor gårdene, på vestsiden. Det finnes rester av den gamle veien fremdeles, den fungerer som gårdsvei og ligger parallelt med E18.
- veien til Jarlsberg verk** Fra Gutu går det vei nord-vestover over Grimsrudenga og Grimsrud. På kart fra 1825 heter den "Vei til Jarlsberg verk". Veien går forbi middelalderkirken i Skoger. Trolig er veien til Jarlsberg verk lagt i et eldre veifar som gikk til kirken. Veien kan ikke lenger følges i sammenheng

*Landskapet ved Bølumøra sett
fra jernbanebrua.*

Bremsa - Gutufossen - Bølumøra

møller og sagbruk

tømmerfløting

fram til kirken. Gutu er et ferdelsindikerende navn, og navnet viser sannsynligvis til den gamle allfarveien, veien til Skoger eller kanskje begge to.

Bremsa har stor betydning for området både som landskapselement, men også i kulturhistorisk henseende. Ravinedalene har vært beiteområder, vegetasjonen langs elva var ressurs som trevirke for gårdene som ellers manglet skog. Vinterveiene har trolig gått på elva.

Fossene har gitt kraft til møller og sagbruk. Det er dokumentert sagbruksvirksomhet i Gutufossen på 1600-tallet. På 1800-tallet var det en stor bygdemølle her. Den var i drift til slutten av 1800-tallet. Ved møllene lå det korn tørker. Møllerenes bolig lå ved fossen. Det er grunnmurer igjen etter møllerenes hus. Det er også rester etter møller og dammer. Ruiner etter sag kjennes ikke. Kart fra 1876-78 viser bygningers og dammers plassering ved Gutufossen.

Elva ble brukt til tømmerfløting. Fram til rundt 1940 var det fløting i Bremsa og Gryteelva. Stibolt som grunnla Selvik bruk, forløperen for Sande Træsliperi kjøpte betydelige skogområder blant annet i Sande og Skoger i årene 1886-98. Tømmeret ble fløtet i Gryteelva og Bremsa. For å få tømmeret forbi Gutufossen ble det lagt tømmerrenne på vestsiden av fossen. Det står igjen fundamenter og rester etter tømmerrenna. Tømmeret ble fløtet ned til Bølumøra, på oversiden av Bølumfossen. Her var det opplagsplasser. I matrikkelen for 1903-04 er Stibolt oppført som eier av Øra (59/13) under Bølum søndre, og A/S Selvik Brug som eier av de resterende arealer i elveslyngningene som er matrikulert under Flåten nordre (72/10). Fra jernbanen gikk det sidespor til opplagsplassene. I 1930-årene gikk det daglige tømmertransporttog. Da jernbanen ble ombygd til bredsporet bane i 1949 ble sidesporet fjernet.

Gruver og kalkbrenning

Kjøreveien til Jarlsberg verk fra gruvene i Sande har gått forbi Gutu og fulgt den gamle veien nordvestover forbi middelalderkirken i Skoger og videre nordover til Konnerud (kart 1825). De sølvholdige gruvene ved Rølles ligger like øst for E 18 omtrent midt mellom Rølleshaugen og Foss bruk. Kjøreveien til Jarlsberg verk fra gruvene i Sande har gått forbi Gutu og fulgt den gamle veien nordvestover forbi middelalderkirken i Skoger og videre nordover til Konnerud.

Det har vært drevet kalkbrenning i Sande. Det var kalkovn ved Kjellås vestre, men den er fjernet. På vestsiden av Bremsa nokså rett vest for Hole, er det fremdeles en kalkovn. Denne ligger utenfor kulturmiljøet.

VURDERING

Landskapet som kulturminne

De kanskje viktigste kulturminneverdiene i dette området ligger i de kulturlandskapsmessige sammenhengene mellom gårdene, ferdelsårer, Bremsa og i særlig grad bruken av områdene ned mot elva. Gårdene har jordene vendt vestover mot elva. Bremsa utgjør eiendomsgrænse mot gårdene i vest. De forholdsvis flate jordene kontrasterer de bakkete dalene ned mot elva. Ravinedaler som sådan mangler et eget ord i norsk, områdene har naturlig nok vært navngitt mer etter bruken enn etter den naturhistoriske måten de er oppstått. Lokalt kalles imidlertid områdene "Dæle" eller "i dæle". Slike områder har vært brukt på ulike måter, også til korndyrking. Her er de i bruk som havnehage - beite for dyr, en utnyttingsform som kanskje har vært den vanligste. Pga. omlegging i jordbruket og større satsing på kornproduksjon har slike områder i vært særlig utsatt for bakkeplanering. Her finnes imidlertid et stort sammenhengende område som kan ses i tradisjonell bruk. Området har derfor stor kunnskapsverdi og uvurderbar opplevelsesverdi. Nede i dalene skifter landskapsrommet skala og står i motsetning til det åpne storskalerte landskapet som preger Sande og kan gi et nærmest pastoralt inntrykk - i ordets egentlige forstand. Landskapet har verdi av regional betydning. Ravineområder finnes flere steder i Vestfold, og noen områder er vernet. I dette kulturmiljøet er det imidlertid kulturinnslaget i landskapet, bruken av det, den vegetasjonssammensetning som følger av dette som gjør at området har interesse langt utover det at det er en spesiell naturforekomst.

Virksomhet knyttet til elva

Bremsa har hatt stor betydning; mølle- og sagbruksvirksomhet i Gutufossen og Bølumfossen, tømmerfløting, ravinedalene som beitemark, men også korndyrking. Vegetasjonen har gitt virke til brensel og annet bruk. Gutufossen med industriminne fra mølle-, sag- og fløtingsvirksomhet, er av spesiell kulturhistorisk verdi. Bølumøra var lasteplass for tømmer som ble fløtet i Bremsa og Gryteelva. Det er neppe spor etter tømmertransportvirksomheten her, området brukes i dag til beiter og kornåkre. Området har spesiell opplevelsesverdi særlig i kraft av samspillet mellom natur-elementer og rester etter menneskelig virksomhet.

Arkeologiske funn

Funn fra dette kulturmiljøet viser at områdene her har vært benyttet over et langt tidsrom. De første sporene etter en menneskelig aktivitet i området kan dateres til steinalderen. Gjennom en utstrakt bruk av arealene i nyere tid har mange av sporene etter den forhistoriske bosetningen blitt vanskeligere å oppfatte. Opplevelsesverdien er dermed forringet, men området må oppfattes som et viktig kildemateriale for bosetningshistorien i tilknytning til bygdeborgen på Kjellås og flere av lokalitetene regnes for å ha et høyt potensiale for bosetningsspor fra forhistorisk tid og middelalder.

Gårdene

Gårdene Berg, Gutu, Klauvstad og Rølles plassering langs høydedraget mellom elva og allfarveien er uttrykk for en lang bosetningshistorie. Gårdene er levende driftsenheter som opprettholder kulturlandskapet. Enkelte hus fra 1800-tallet står ennå på tunene. Gårdene er viktige som identitetsbærende elementer, og de har verdi som kunnskaps- og opplevelsesområder. Gutu (89/1) er det gårdstunet som har størst autentisitet.

Utmarka

Alle gårdene her er avskåret fra direkte forbindelse til utmarka både på Østskogen og Vestskogen. Det som fantes av hagaskog ned mot Bremsa har derfor vært viktig for gårdene. Det ser ikke ut til at gårdene har hatt seter, men navnene Bergsvannet og Gutudalen på Vestskogen indikerer likevel at disse gårdene har hatt interesser i utmarka.

Ferdselshistorie

Veien nordvestover fra Gutu, langs østsiden av Bremsa, er et viktig kulturminne. Den er kartfestet som vei til Jarlsberg verk på kart fra 1825 og følger samme linjer i dag. Malmtransporten var særlig viktig på 1700-tallet. Veien er trolig lagt i et eldre veifar opp til middelalderkirken på Skoger fra områdene sør/øst i bygda.

VIRKNING/KONFLIKTVURDERING**Utbyggingsalternativene**

Utbyggingsalternativene har felles utgangspunkt fra Bergsenga til Rølles, men ligger i ulike dybder. Fra Rølles deles alternativene i lenke C1 og C3. Hele landskapsdraget sørover fra Gutugata blir berørt ved begge alternativene, i større eller mindre grad.

Alternativ C1

C1 er det vestligste alternativet som følger nærmest dagens linje. Alternativet skjærer gjennom ravineområdet sør for Rølles og krysser Bremsa ved Bølumøra på høye fyllinger.

Lenke C1 krysser ca 10 m under den gamle malmveien til Jarlsberg verk. Planfri kryssing lager neppe store inngrep og konflikter for veien som kulturminne. Den allerede vedtatte utbyggingen av E 18 er det største inngrepet i området her.

Forbi Gutu går traséen i en lav skjæring.

Her er potensiale for bosetningsspor fra forhistorisk tid og middelalder som kan utgjøre et konfliktområde.

Ved Gutugata krysser C1 i bakkeplan.

Planfri kryssing vil medføre inngrep i kulturlandskapet. Utformingen av inngrepet vil være avgjørende for konfliktgraden.

Gutufossen berøres ikke av traséforslagene slik de presenteres i dag.

Dersom traséene trekkes vestover, kan kulturminnene i fossen bli berørt av anleggsarbeid og konflikt oppstå.

For å passere ravedalen mellom Klauvstad og Rølles er traséen planlagt på 10-12m høy fylling.

Et stort inngrep i kulturlandskapet med potensiale for bosetningsspor fra forhistorisk tid og middelalder som kan medføre konflikt.

C1 krysser Bremsa på 15m høy fylling.

Lokaliteten er et kulturlandskaps av stor verdi både med hensyn til bruken av området, potensiale for bosetningsspor fra forhistorisk tid og

som naturfenomen. En trasé på 15 m høy fylling over Bremsa her vil representere et ødeliggende inngrep i dette unike landskapet. På grunn av det tydelige kulturinnslaget i landskapet er dette å anse som en stor konflikt sett fra vernesynspunkt. Konflikten kan avbøtes betydelig ved bruk av løsning, ved at landskapet bevarer form og preg slik det er i dag.

Alternativ C3

C3 går lenger øst nærmere Rølles. Alternativet går i vesentlig dypere skjæringer forbi Rølles enn C1. Før kryssing av Bremsa på samme punkt som dagens linje, går C3 gjennom dype skjæringer på nordsiden av elva.

Utbyggingsalternativene har felles utgangspunkt fra Bergsenga til Rølles, men alternativ C3 går vesentlig dypere forbi Gutu og hele strekningen frem til kryssingen av Bremsa.

Alternativ C3 krysser under den gamle malmveien til Jarlsberg verk i 10 m dyp skjæring, likt med C1.

Planfri kryssing her bør ikke føre til stor konflikt i forhold til den gamle veien, forutsatt at den erstattes med bru på samme sted.

C3 krysser Gutugata i 8m skjæring. Dette gir planfri kryssing og bør ikke føre til stor konflikt.

C3 vil gå i dypere skjæring enn C1 ved Gutu, potensiale for konflikter med bosetningsspor fra forhistorisk tid og middelalder.

Gjennom det kupert landskapet mellom Klauvstad og Rølles går C3 i 10 m dyp skjæring, videre på en 5 m fylling over ravedalen mellom gårdene.

I forhold til kulturlandskap blir inngrepet stort, men konflikten i forhold til landskap og kulturminner vil være av lokal karakter.

C3 er lagt i 20m skjæring fra Rølles og sørover. Dette vil medføre et stort inngrep i forhold til kulturlandskapet. C3 har en østligere trasé sørover fra Rølles og linja vil komme nærmere bebyggelsen.

Mulig konflikt med bosetningsspor fra forhistorisk tid.

Traseen passerer på fylling over ravedalen sør for Rølles for igjen å gå inn i dype skjæringer for å kunne krysse Bremsa på samme sted som dagens linje.

Traseføringen på hele strekningen fra Rølles er et stort inngrep i terrenget og den vil føre til stor konflikt for sammenhengen mellom gårdene og kulturlandskapet. Åker og beitelandskapet vil bli sterkt endret. Stor konflikt med kulturlandskapet, med potensiale for bosetningsspor fra forhistorisk tid.

Generelt

Høyhastighetsbanen lager en ny barriere mellom gårdene og elva. Konflikten kan avbøtes ved å lage kryssingssteder, og det anses å være svært viktig fordi kulturlandskapet ned mot Bremsa først og fremst har verdi i kraft av bruken av landskapet. Enhver driftsmessig hindring representerer derfor en stor konfliktmulighet.

jernbanen som kulturminne

Som kulturminne er dagens jernbanelinje interessant som eksempel på tilpassing mellom traséføring og landskap. Videre har trolig jernbanen bidratt til å bevare ravineområdene langs Bremsa i dette området, fordi den kan ha virket hindrende for mekanisert drift på vestsiden av sporet.

Tegningene av oldsakene i dette kapitlet er hentet fra Oluf Rygh: Norske Oldsaker

Fargefoto: Gutufossen i høstflom, gårdstunet på Berg (83/16) og askekall ved Rølles.

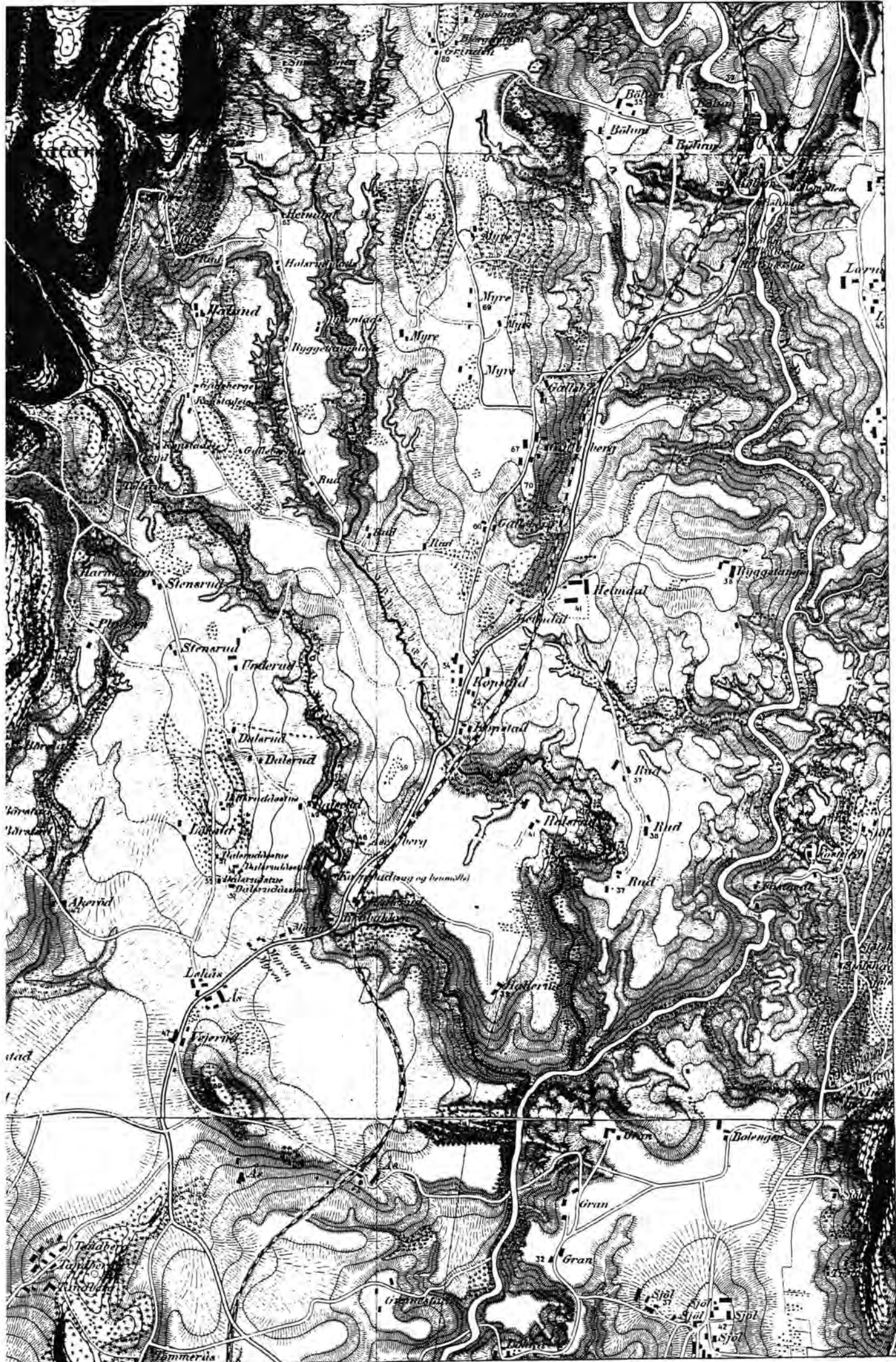
Kulturmiljø 0713- 02

Galleberghaugen - Åshaugen

Innholdsoversikt

side

OVERSIKTSDATA	41
HISTORIKK OG BESKRIVELSE	43
<i>Generelle trekk</i>	43
<i>Gårdstuna</i>	44
<i>Eierforhold</i>	45
<i>Ferdselen</i>	45
<i>Allfarveiens kulturlandskap</i>	46
<i>Veierudhagan - Åshaugen - Ås</i>	46
<i>Åseberghaugen</i>	49
<i>Kopstad</i>	49
<i>Mellom Kopstad og Galleberg</i>	50
<i>Galleberg</i>	51
<i>Myre - Sauehaugen</i>	52
<i>Fornminner i Gallebergområdet</i>	52
<i>Mellom Kopstad og Foss</i>	53
<i>Galleberg stasjon</i>	53
<i>Rudsgata</i>	53
<i>Foss</i>	54
<i>Bølum</i>	54
VURDERING	55
<i>Landskap</i>	55
<i>Dagens gårder</i>	56
<i>Ferdselsårer</i>	56
VIRKNING OG KONFLIKTVURDERING	57
<i>Alternativene</i>	57
<i>Alternativ C1</i>	57
<i>Alternativ C2</i>	60
<i>Alternativ C3</i>	61
<i>Alternativ C4a</i>	62
<i>Alternativ C4b</i>	62

Kulturmiljø 0713-02

Galleberghaugen - Åshaugen

PARSELL/LENKE CI, C2, C3, C4a, C4b

GÅRDSNUMMER 40, 41, 42, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60 og 93

KARTBLAD økonomisk kartverk: CJ 038-5-2, CJ 038-5-3, CJ 038-5-4
prosjektkart 5 og 6

FØR-REFORMATORISKE LOKALITETER

0713/02/CJ 038-5-2/00002	3 gravhauger
0713/02/CJ 038-5-2/00003	gravhaug
0713/02/CJ 038-5-2/00004	gravhaug
0713/02/CJ 038-5-2/00005	3 gravhauger
0713/02/CJ 038-5-2/00006	2 gravhauger
0713/02/CJ 038-5-2/00007	9 gravhauger
0713/02/CJ 038-5-2/00009	steinalderlokalitet
0713/02/CJ 038-5-2/00010	steinalderlokalitet
0713/02/CJ 038-5-2/00011	steinalderlokalitet
0713/02/CJ 038-5-2/00014	løsfunn
0713/02/CJ 038-5-2/00015	løsfunn
0713/02/CJ 038-5-2/00016	løsfunn
0713/02/CJ 038-5-3/00013	løsfunn
0713/02/CJ 038-5-3/00014	4 gravhauger
0713/02/CJ 038-5-3/00015	gravhaug
0713/02/CJ 038-5-3/00019	5 gravhauger
0713/02/CJ 038-5-3/00035	funnsted
0713/02/CJ 038-5-3/00036	funnsted
0713/02/CJ 038-5-3/00037	vegetasjonsspor
0713/02/CJ 038-5-3/00038	funnsted
0713/02/CJ 038-5-3/00039	gravfelt fjernet
0713/02/CJ 038-5-3/00040	løsfunn
0713/02/CJ 038-5-4/00001	gravhaug
0713/02/CJ 038-5-4/00002	7 gravhauger, 1 mulig hustuft
0713/02/CJ 038-5-4/00003	gravhaug

NYERE TIDS LOKALITETER

0713 02 01	Ås ved Kongeveien	0713 02 12	Driftevei over
0713 02 02	Åshaugen		Resningstad
0713 02 03	Ås østre "Albert-Ås"	0713 02 13	Galleberg
0713 02 04	Veierudhagan		stasjonsområde
0713 02 05	"Myra" - Leikås, Lindås	0713 02 14	"Fossum-Galleberg"
0713 02 06	Dalsrud	0713 02 15	Slettagata
0713 02 07	Dalsrudåsen	0713 02 16	Heimdal
0713 02 08	Brubakken	0713 02 17	Rudsgata
0713 02 09	Åseberg boligfelt	0713 02 18	Foss bruk
0713 02 10	Kopstad	0713 02 19	Bølum søndre
0713 02 11	Galleberg	0713 02 20	Holtenes
	gårdsområde	0713 02 21	Sauehaugen

Rektangelkart fra 1876-78 over området rundt Galleberg og Ås. Forminskning av original i 1:10 000. Statens Kartverk.

AVGRENSING

Kulturmiljøet er definert utfra høydedraget Åshaugen - Galleberghaugen med tilhørende jordbruksarealer. Det strekker seg fra gården Ås i sør til Bølum og Foss bruk i nord. Det avgrenses naturlig av elva Bremsa - Sandeelva og høydedragene ved Rølles mot nord og øst. I sør ligger Tannbergåsen mellom Ås og Sande og vi har latt området avgrenses her. Mot vest er landskapet halvåpent og mosaikkpreget. Det er ingen klare naturlige grenser mht. landskapsrom eller større eiendomsstrukturer før man møter Veståsen. Veståsen ligger imidlertid i de fleste perspektiver utenfor inngrepets influensområde. Hoveddelen av omtalen er begrenset til et snevrere område bestemt av inngrepet. De registrerte lokalitetene og objektene følger Galleberg - Ås-høyden og avgrenses av gårdenes nærmeste innmark.

Alle alternative traséforslag går over Ås-høyden. Tre av de alternative forslagene går over Galleberg - Kopstadhøyden.

VERNESTATUS OG PLANFORHOLD

Automatisk fredete kulturminner på Tømmerås, Ås vestre, Ås østre, Galleberg, Kopstad, Myre.

Kommuneplanens arealdel regulerer alt jordbruksareal innenfor området til "LNF-område sone 1" etter plan- og bygningslovens §20 - 4.2, dvs. "Område med meget sterke jordbruksinteresser. Meget viktig kulturlandskap".

NATURGRUNNLAG OG AREALBRUK

Området er en del av det sammenhengende jordbrukslandskapet i Sandedalen. Sandeelva også kalt Storelva og i den nordligste delen Bremsa, deler Sandedalen i Østbygda og Vestbygda. Sandeelva renner her ganske langt mot øst og skaper derfor et vesentlig større sammenhengende jordbruksområde på vestsida.

høydedraget midt i bygda

Vi kan dele dette området videre i tre hoveddeler. Høydedraget Åshaugen - Åseberghaugen - Kopstad - Galleberghaugen ligger midt i området og markerer seg i landskapet. Ås ligger som en øy av grusholdig jord i leirjordsbeltet, og er del av en morene vi også finner igjen på Sjøl i Østbygda. På Galleberg og Kopstad er terrenget kupert og jordsmonnet stedvis skrint, med mye stein og bare fjellknauser.

elvelandskapet

I øst mot Sandeelva er det elvelandskapet som dominerer. Elva og tilstøtende småelver ha skåret ut dype, buktende elvedaler i de forhistoriske leirslettene og etterlatt brede og ganske store høyderytter med fruktbart jordbruksland. Frodig løvskog markerer elveløpene.

leirjordsområdet mot skogen

I vest er det også et leirjordsområde, men mer småskalapreget og oppdelt. Mindre vassdrag med utspring i Vestskauen deler området; den mindre Koppebekken og den større Brubakkelva (Tollerudelva, Åsvannelva, Kopstadelva Hallerudelva er andre brukte navn på Brubakkelva). Det er også andre mindre bekkedar. Ved Sandeelva er det to fossefall av betydning Foss og Fosstvedt. Også ved Brubakkelva er det et mindre fall.

jordbruk

Det er et område med lange tradisjoner for allmenn ferdsel, og de viktigste av dagens nordsør-gående gjennomfartsårer E18, fv 950 og dagens Vestfoldbane, går her.

Jordbruk preger arealutnyttelsen. I våre dagers øyne er det et levende jordbruk vi møter her. Selv om driftsenheter er slått sammen og mange driver ensidig korndrift, kan området samlet sett framvise et variert landbruksbilde, med stort innslag av husdyrproduksjon. Dette er verdifullt for både opplevelse og skjøtsel av kulturlandskap. I området finnes også islag av spredt industri og små klynger med boligbebyggelse som er underordnet jordbrukslandskapet.

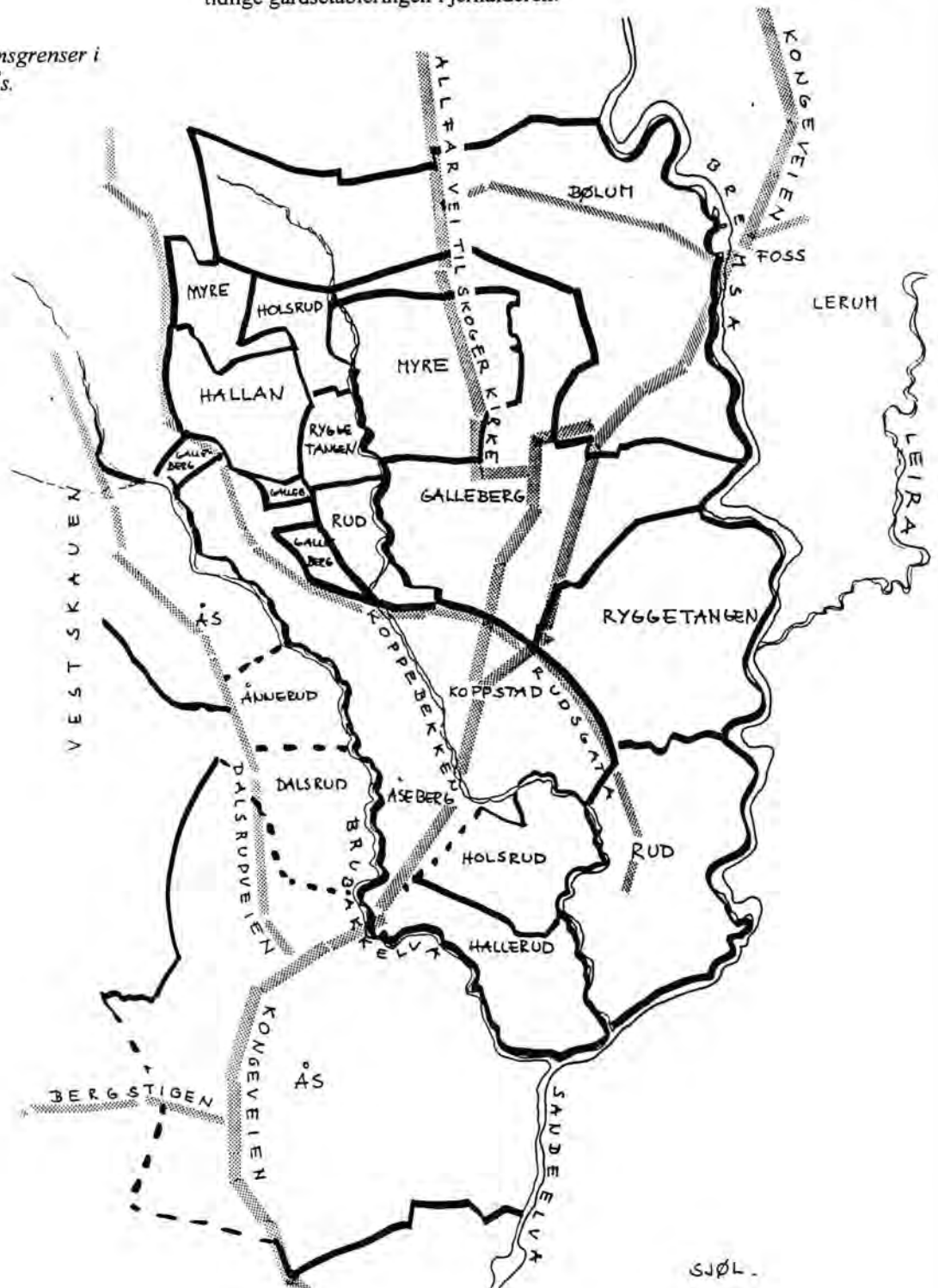
HISTORIKK OG BESKRIVELSE

Generelle trekk

navn, alder og gårdsgrenser

Området i sin videste avgrensning består av 15 navnegårder og mange bruk. I første omgang virker deler av området som et uoversiktlig lappeteppet av navn og eiendommer som griper inn i hverandre. Men kanskje er det likevel mulig gjennom navn og eiendomsstrukturer å forstå noe av områdets historie? Tunområdene for de største og trolig eldste gårdene ligger sentralt i bygda, i et belte langs høydedraget Ås, Kopstad, Galleberg og Sandeelva. Blant disse står trolig Ås i en særstilling, som en av de aller eldste og en gang en av de mektigste gårdene i Sande. Nord i kulturmiljøet ligger Bølum, yngre enn Ås, men som "heimgård" hører den likevel til den tidlige gårdsetableringen i jernalderen.

Navnegårdenes eiendomsgrenser i området fra Bølum til Ås.

Både Ås og Bølum har sammenhengende gårdsområder som strekker seg fra Sandeelva til skogen i vest. Brubakkelva er grenseelv mellom Ås og Kopstad. Kopstad framstår i dag som en stor navnegård, men har langt tilbake i tida fått tillagt seg Åseberg og Guttulsrød - et resultat av ødegårdstida etter svartedauden? Åseberg kan være et gammelt navn, kanskje fra yngre jernalder. Kopstad kan også være fra denne tida.

Eiendomsgrensene viser videre at Bølum omslutter Galleberg og at Galleberg omslutter Myre, kanskje et forhold som sier noe om rekkefølgen i gårdsetableringen? At Galleberg er skilt fra Bølum og Myre fra Galleberg? I elvelandskapet ved Sandeelva ligger Ryggetangen, Rud, Holsrud og Hallerud. De hører til yngre navnegrupper som trolig forteller om gårdsetablering i middelalderen.

utmarksressurser

Gårdene i området har store utmarksressurser i Vestskauen. Her var det beiteområder "nedalis" og setre lenger inn. De fleste gårdene sluttet med seterdrift sist på 1800-tallet. Det var drifteveier fra bygda og opp i skogen. Den mest sentrale gikk fra Rudsgata, over Resningstad, opp Hallandveien inn til seterområdene over Fjellskarveien. Fra Ås kunne man komme inn på denne veien over Dalsrudåsen. De på Ås kunne også ta en mer sørlig vei. I dag står ingen av setrene til gårdene i området. Seterdrifta på Kopstadsetra opphørte så sent som 1915/18

husmannsplassene i vest

I området vest for Ås- Galleberghøydedraget, opp mot foten av Veståsen, ligger en rekke mindre gårdsbruk. Vi finner matrikelnumrene fra hovedgårdene igjen, dels i arealmessig sammenheng med hovedgårdene, dels avgrenset og i mindre stykker. Eldre kart og skriftlige kilder forteller at dette har vært et område for mange husmannsplasser. Flere er nevnt fra tidlig 1700-tall. Noen er vist på kartet fra 1825, kart fra 1876 - 78 viser at de er blitt mange. Da heter de Ryggetangplass, Kopstadeie, Gallebergeie osv. I dag er det navnene på hovedgårdene som går igjen, slik at grenda framstår som en navnemessig kopi av de mere sentrale områdene, med alle gårdsnavnene representert.

ødegårder eller gammelt beite?

Er det oppstyking og fordeling av en gammel ødegård som ligger bak dette navnelandskapet, eller er det utskifting av gammelt, felles beiteområde mot skogkanten? Som en enklave i dette området ligger gården Haland, alder er uviss, men den er nevnt i kildene i 1395. Kanskje har plassene sin bakgrunn i avskallinger fra denne gården langt tilbake i tid? Uansett bakgrunn utgjør dette konsenterte plass/småbruksområdet i grensa mot utmarka en særpreget og interessant del av et hele og kan fortelle mye om bruken av naturressurser, sosial organisasjon og eiendomsutvikling. Det gir en spesiell dimensjon til kulturlandskapet som det er viktig å ha for seg i forhold til hovedgårdene.

Gårdstuna

gårdstun på høydene

Som vanlig ellers ligger tunene på høyder i landskapet. Tunene på Galleberg/Kopstad ligger særlig høyt og fritt, noe som jo følger av høydedraget veien går over. De gamle gårdstuna ligger på de mest stenete delene av høyden. Det tidligere tunområdet på Ås har vært på høyden av morenen. I elvebeltet ligger gårdstuna på høyderyggene til store leirjords armer eller øyer mellom elvedalene. De typiske "åkerholme-tunene" som karakteriserer Vestfolds gamle gårdsbebyggelse lenger sør finner vi ikke i dette området.

beiteområdene

Gårdene har hatt rik tilgang på naturlige beiteområder i sine nær-områder; i de mange elvedalene og mindre ravinedalene og på de steinete kollene over Galleberg - Ås høydedraget. Planering og oppdyrking av de minste bekkedalene begynte allerede rundt århundreskiftet. Etter at man sluttet med kyr på 1960-tallet har mye jordvei blitt innvunnet av slike om-

tunlokalisering etter vei

husenes plassering

tunformer

Eierforhold

Ferdselen

Kongevei og allfarvei

råder. Noen av de steinrike "kollehagene" er tatt i bruk som boligområder, men det er også her vi finner mange av dagens beitehager.

De fleste av dagens gårdstun i området ligger til de gamle veiene, til dels ganske tett ved veien. Dette gjelder selvsagt ikke gårdene nærmest Sandeelva. Med et par unntak, Ås og Heimdal, ser dette ut til å ha vært en gammel ordning. Veien har nok bestemt plasseringen av husene.

Våningshusene ligger ofte med langsiden dvs. fasaden mot veien. Også flere driftsbygninger lå slik før. På Galleberg og Veierud lå våningshus og driftsbygning parallelt på hver sin side av veien. Etter gamle kart å dømme var orientering etter veiens lengderetning mer vanlig før. De nye store sveitserlåvene som kom sist på 1800-tallet, og som det finnes mange av i området, ligger mer variert og ofte på tvers av terrenget. De stiller da også større krav til terrenget ved plasseringen. Høydeforskjellen skulle gjerne nyttes på best mulig måte.

Tunformene er relativt åpne, og ofte uregelmessige. Det er bare Heimdal som kan sies å ha et klart firkanttun, det også åpent.

I de første hundreårene etter reformasjonen er de fleste av gårdene kirkegods, noe er borbergods. De aller fleste brukerne i området ble selveiere i løpet av 1700-tallet. Kopstad var bondegods på 1600-tallet, og Bølum sist på 1500-tallet. Tidspunktet for de første bruksdelinger varierer. De fleste var delt før 1800.

Ferdselen har betydd mye for Sande, først og fremst den allmenne ferdselen, men også "kjøringa" til og fra Sande; malmtransporten til Jernverkene i Eidsfoss, fra gruvene i Sande og høykjøringa fra Sandebøndene. Vi kan trekke linjene fra dagens ferdselsårer gjennom området svært langt tilbake. Det var over høyderyggen Ås, Kopstad, Galleberg den eldste ferdselen gikk. Her ble Kongeveien gjennom grevskapet lagt i annen halvdel av 1600-tallet, med kryssing over Bremsa ved Foss. Men denne fulgte nok bare en eldre allfarvei beskrevet av Biskop Jens Nilssøns på hans visitasreiser i 1593. En annen like gammel vei har fulgt høyderyggen videre fra Galleberg over Myre og Bjørge og forbundet Skoger og Sande middelalderkirkesteder. Begge veifar er i bruk den dag i dag, som fv 950 og 955. Trolig går de i tilnærmet opprinnelige løp over lange strekk og de er blitt spart for store ombygginger, med unntak av Kongeveien fra Galleberg til Foss som her er en del av E18.

Heimdal ved E18 sett fra Galleberg.

Bergstigen

En annen viktig vei i området var Bergstigen som kom inn på Kongeveien ved Ås og som er knyttet til malmtransporten mellom Eidsfoss jernverk og gruvene i Sande fra 1700-tallet. Slik kart fra 1876-88 viser det, var det tverrforbindelse til Østbygda over østre Ås og Gran. Flere av de viktigste gruvene lå i Østbygda, bl.a. Borgen. Men Bergstigen kan ha røtter fra før malmtransportens tid, som en gammel forbindelse mellom Hof og Sande?

jernbanen

Med Vestfoldbanen og stasjonen på Galleberg i 1881 fikk området et nytt trafikk-knutepunkt, men det synes ikke å ha endret mye i de eksisterende kommunikasjonslinjene eller skapt nye veier. Stasjonen ble lagt ved Kongeveien under Galleberghaugen, og den eneste, eksisterende lokale tilknytningsveien var den bratte bakken "Gobakken" opp til Galleberg. Men jernbanen var et inngrep i jordbrukslandskapet som førte med seg utskifting av eiendommer og kjøp og salg. Det ble bygd mange drifteveier over banen. Vestfoldbanen ble utvidet til bredsporet i 1949. Underganger og bruer i området er i betong fra denne tida.

riksveien - E 18

Traséen for dagens E18 ble ombygd i to etapper. Mellom Heimdal og Gunnestad ved Sande i 1939 og fra Heimdal til Foss i 1951. Veidekke ble støp i betong. Den gamle Kongeveien ble da avløst som hovedvei mellom Galleberg og Sande og gikk over til å bli lokal bygdevei. Fra Galleberg til Foss inngikk den i E18.

Allfarveiens kulturlandskap

De gamle veiene er sentrale for å forstå områdets kulturhistorie. De er kulturminner i seg selv og de knytter områdets enkeltelementer sammen. Flere kulturminner har veien som lokaliseringsfaktor. Vi skal i det følgende beskrive området sett fra allfarveien - fra Sande mot Foss.

Veierudhagan - Åshaugen - Ås

Fra Sande til Kopstad er fv 950, og Kongeveien sammenfallende. Fra Gunnestad smyger den seg rundt et skålformet jorde sør for Tømmerås og svinger over den bratte jernbanebrua fra 1949 fram til Veierudhagan. Ved Veierudhagan er man kommet inn på gårdsområdet til Ås.

ynge boliger i gammelt beietområde

Veierudhagan er i dag i hovedsak et lite etterkrigs boligområde, med noen få småbruk i sveitserstil, men var før en liten beitehage for gårdsbruket Veierud som hovedveien måtte gjennom.

bortpøyde gravhauger

I tilknytning til området kalt Veierudhagan, rett nord for dette, lå det på begynnelsen av 1950-tallet et stort gravfelt med 10 registrerte hauger. Fire av disse ble arkeologisk undersøkt i 1952 og 1955, fem ble fjernet av grunneier og en ligger fremdeles igjen på en liten åkerholme overgrodd av gress og kratt. Den ene av de utgravde haugene inneholdt funn som er datert til vikingtid. Trolig er dette et gravfelt som har hatt en nær tilknytning til de øvrige gravfeltene på Ås og en jernalderbosetning i området. Under en av de utgravde haugene ble det ved de arkeologiske utgravningene observert et gammelt ildsted som kan være spor etter de forhistoriske boplassene.

På bakgrunn av landskapets karakter og nyere forstyrrelser er det mest sannsynlig å forvente å finne slike boplasser på sør og vest-siden av Åshaugen rett nord for Veierudhagan, i dag med slake fine sørvendte jorder og frukthager. Arkeologiske registreringer i 1993 viste imidlertid at det også på nordsiden av Åshaugen, i dyrka mark, finnes spor etter en forhistorisk aktivitet i form av bl.a. rester etter ildsteder.

dagens gårder på Ås

Ås har i dag to tunområder på hver side av Åshaugen. Kongeveien går rundt Åshaugens vestside og gjennom tunområdet på Veierud (Ås vestre), Ås Østre (bnr 1) og Haugan. Opprinnelig skal tunområdene for østre og vestre Ås ha ligget mer sentralt på haugen. Ved veien lå husmannsplasser.

Veierud den gamle gjestgivergården langs "Kongeveien" over Ås.

Veierud - plassen ved veien

Her lå plassen Veierud som ble gjestgiveri og skysstasjon ca 1800. Hovedelementene i dagens lokalisering er dels et gårdsdele tidlig på 1800-tallet, dels har den sin forklaring i ferdselens økte betydning utover 1800-tallet. De gamle plassområdene, som opprinnelig lå i periferien for det gamle tunområdet, overtok som hovedsete for gårdsbebyggelsen. Vestre Ås tunområde på Gamle Ås ble først fraflyttet ca 1900, men lenge før hadde Veierud etablert seg som et sentralt sted i bygda. Her var det tingsted, her ble de første herredsstyremøtene i Sande holdt. Både gjestgivergården, andre interessante enkelthus, gamle trær og en tett og særpreget gårdstunggruppe gjør dette til et særlig verdifullt sted langs den gamle allfarveien

Østre Ås

Østre Ås (bnr 2) ligger for seg under haugen i øst og utgjør et sjeldent enhetlig bygningsmiljø med preg av høy alder. Tunet er fraflyttet.

gravhaugene på Åshaugen

På toppen av Åshaugen er det i dag fortsatt bevart gravhauger som sammen med rike gravfunn illustrerer gårdens posisjon som storgård i et jernaldersamfunn. Gravfeltet har tidligere strukket seg i øst-vestlig-retning langs moreneryggen, men er i dag betydelig ødelagt av sandtaksvirksomheten i området. Dette betyr at de 5 gravhaugene som fortsatt er bevart derfor har en stor verneverdi. De representerer enda, selv om de er delvis undersøkt, et unikt kilemateriale til jernalderens bosetningshistorie og sosiale forhold. De har dessuten stor opplevelsesverdi som elementer i landskapet og gir dette historisk dimensjon.

plassbebyggelse langs veien

"Myrå", Leikås og Lindås På sletta mellom Brubakken og Åshaugen ligger en liten klynge med hus. Lokaliseringen har trolig sin bakgrunn i eldre "plassbebyggelse langs veien", men er satt opp som småbruk for to smeder rundt 1869, 1902. Husene er sjeldent godt bevarte. Slik plass- og håndverksbebyggelse langs hovedveiene var vanlig før, men begynner å

*Gravhaugene på Åshaugen.
Tegnet etter fotografi fra 1950-tallet.*

Brubakken, et sentralt sted før

bli sjeldne. Nærheten til de gamle hovedbruka på Ås gir miljøet en sosial-historisk dimensjon. Bygningene er verdifulle som enkelthus og miljøet utgjør viktige elementer i den gamle veiens kulturmiljø.

Ved Brubakken krysser Kongeveien Brubakkelva. Det er et fint parti av Kongeveien dette, med veien som smyer seg etter terrenget ned mot elva og opp mot de to eldre boplassene litt opp i bakken. Brubakken har vært et viktig sted langs Kongeveien med virksomheter knyttet til Sande

*Galleberg-høyden sett fra Lærum.
Skolen t.v. "Fossums-Galleberg" i midten
og boligbebyggelsen t.h. med Galleberg-
gårdene på rad oppe på haugen.*

bygdas offentlige liv og lokal ressursutnyttelse. Her har vært møller og sager, kommunelokale og skole fra midten av 1800-tallet. I dag er det få kulturminner som direkte forteller om dette. Bare den lille møllerstua på Åsheim kan knyttes til vassdragsvirksomhetene. Stedets spesielle historie er likevel ennå levende blant folk flest og forbindes både til stedet og navnet. De landskaps-estetiske aspektene, sammen med stedets kulturhistorie, gir Brubakken høy identitetsverdi.

Åseberghaugen

Etter Brubakken går veien under Åseberghaugen, krysser Koppebekken i en liten bekkedal, før den stiger opp til Kopstad gårdsområde. Ved foten av Åseberghaugen er et lite felt med ny boligbebyggelse, og før bekken en enslig banevokterbolig fra århundreskiftet i veikanten.

Åseberg kan ha vært en egen gård før Svartedauden, Koppebekken ville da ha vært et naturlig skille mot Kopstad. Men i etterreformatorisk tid har dette vært en driftsenhet. Daldraget ved Koppebekken holdes åpent ved beite. Åseberghaugen og det myke høydedraget som strekker seg vestover fra haugen er et markant landskapselement langs veien og inngår som viktig del i landskapsbildet sett fra flere kanter.

markant gravfelt fra jernalderen

På Åseberghaugen ligger det et stort og flott gravfelt fra jernalderen med 7 registrerte gravhauger og restene etter en mulig hustuft. Det er uklart om den mulige hustuften kan være like gammel som gravfeltet, men vi har ikke kunnet påvise at det har ligget hus her i nyere tid. Flere av gravhaugene på feltet ser ut til å være godt bevart andre har spor etter plyndringsgroper. Gravhaugene ligger på vestkanten av høydedraget i en rekke og har trolig henvendt seg i rom mot vest.

spor etter boplasser?

Åkerarealet på nordvestsiden av Åseberghaugen kalles for Åsebergvenda og her ble det i 1993 registrert skjorbrente steiner i åkeren. Det er mulig at disse skriver seg fra jernalderbosetning i området. Fra Åseberghaugen kan man se nordover mot flere enkeltliggende gravhauger og større gravfelt.

Kopstad - fint miljø med alderspreg

Sett fra veien nede ved Koppebekken tegner den gamle bebyggelsen på Kopstad seg markant på høyden. På Kopstad går allfarveien gjennom tre tunområder, hvorav to er i drift. Gårdstunene ligger karakteristisk til langs veien. I tunområdet er det interessant bebyggelse, særlig må hovedbygningen på 53/6 framheves, et stort, godt bevart 1700-talls hus som

*Den gamle allfarveien mot Kopstad.
Banevokterboliger t.h.*

særpreget beitelandskap

ligger med en markant plassering langs veien.

Ved Kopstad - Åseberg går veien også gjennom særpreget beitelandskap. Det er et karakteristika for dette høydedraget at tun og beitehager ligger så nært hverandre. Noe som har sin bakgrunn i naturgrunnlaget med de skrinne partiene som ikke har egnet seg for oppdyrking. Kopstad-Åseberg-området er et av de mest særpregede og karakteristiske partene langs den gamle veien på høyden. Her er det god kontakt mellom, vei, landskap og kulturminner. Veien er lite utbygd. Den smyer seg fint etter terrenget og er et viktig element i kulturlandskapet. Det er i dag sjelden å finne en bygdevei med et så intakt preg. Gårdslandskapet er variert med bølgende åkre og kuperte beitehager som er holdt i hevd. De mange gravhaugene gir området stor historisk dybde.

veiskille Fv 950 og "Kongeveien"

Den gamle veien over Galleberghøyden knytter kulturminner fra forhistorisk tid og nyere tid sammen, setter dem inn i en større kulturhistorisk sammenheng og gir mulighet for å oppleve dem i et fint landskap. Ved Kopstad fortsetter fv 950 fram over Galleberg og Myre, mens Kongeveien går øst- og nedenfor Galleberghaugen mot Foss. Vi fortsetter over Galleberghøyden langs fv 950 et stykke til.

Mellom Kopstad og Galleberg

I skillet mellom Galleberg og Kopstad krysser fv 905 en gammel driftevei til Vestskauen. Den var felles for flere av gårdene i området. Den har østligste endepunkt i Rudsgata og fortsetter opp Halandveien før den tar Fjellskarveien inn til seterområdene.

driftevei og fellesområde

Ved kryssningen av fv 950 er det et mindre parti med uskiftede arealer på hver side av veien. Området kalles Resningstad. Som folk husker dette i dag, har det vært brukt som "tømmerlegge", men kanskje har dette

bøndene som sognet til Resningstad sammen om et saglag og bygde sag. Drifteveien er et kulturminne som forteller om forhold mellom bygd og utmark. Denne spesielle veien sier også noe om fellesskap mellom gårdsenheter og organisering i utnyttelsen av utmarks-ressursene. Sett sammen med den spesielle eiendomsstrukturen i området, med det store beltet av husmannsplasser lenger vest, vil den trolig også være en viktig brikke i forståelsen av eiendomshistorien og har et sosialhistorisk aspekt.

Drifteveien utgjør en viktig del av den kulturhistoriske strukturen i området. Den berører grendas felleshistorie. En vurdering som forsterkes av at det ved Resningstad ligger flere gravfelt.

jernaldergravhauger på Resningstad

På begge sider av den gamle drifteveien, godt synlige fra allfarveien, ligger det i dag gravhauger fra jernalderen. På sørsiden ligger et gravfelt med 9 gravhauger og på nordsiden et gravfelt med 2 gravhauger. Haugene er forholdsvis lave, men markerer seg godt i terrenget og ligger forholdsvis tett. Flere av haugene synes å være urørte. På den ene av gravhaugene på nordsiden av den gamle drifteveien er det satt opp en flaggstang, på den andre et dukkehus/lysthus. Det er ikke kjent jernalderfunn fra disse gravfeltene, og man vet ikke sikkert hvor de eldste gårdene har ligget. Mye taler imidlertid for at jernalderens boplasser, åkre og beiteområder har ligget i de samme områder som dagens gårder, i nær tilknytning til gravfeltene.

Galleberg

gårdstun langs veien på høyden

Kopstad og Galleberg ligger på samme høydetrak langs fv 950. Også på Galleberg går veien gjennom tre tunområder, som her ligger mer spredt.

Et fjerde Galleberg bruk flyttet sine hus ned fra høyden ved en utskifting på 1920-tallet. Alle tun er levende driftsenheter, ett driver med melkekyr. Det står eldre hus i alle gårdstuna. Alder og autensitet varierer. Enkelte har stor interesse, bl.a. et bryggerhus som trolig er fra 1700-tallet.

navn og landskap

Navnet Galleberg blir bl.a. forklart som et uttrykk for skrinne grunn. Det passer bra med naturgrunnlaget og de mange steinrike knausene. Her er det i dag hagemark med gravhauger på kollene. Det nære landskapet langs fv 950 over Galleberg veksler mellom plane åkre, snaubeita knauser, felter med skog og hagemark, gårdstun med lange tradisjoner, gravhauger, gamle hus og gamle trær i tun og langs vei - og den gamle allfarveien selv som et sammenbindende element. Miljøet har samlet sett høy kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

Drifteveien mellom Lille Heimdal og Resningstad.

Gravhaug på toppen av Galleberghaugen

Gobakken - del av gammel vei?

Ved det nordligste Gallebergstunet 56/5 er det et nytt veidele. Gjennom tunet og ned til Galleberg stasjonsområde går en bratt bakke kalt Gobakken. Muligens er dette en del av den gamle allfarveien, og kanskje var det her Jens Nilssøn red i 1593?

Myre - Sauehaugen

gammelt gravfelt og yngre boligbebyggelse

Ved nordligste Gallebergstunet fortsetter fv 950 i en krapp sving mot Myre. Her ligger Sauehaugen. I dag en klynge av mellomkrigs- og yngre bolig og noen få eldre småbruk med hus i sveitserstil. Før var Sauehaugen en liten beitehage i skillet mellom Galleberg og Myre. Deler av haugen var gammelt fellesareal og tømmerlegge.

Også på Sauehaugen og ved Myre ligger det flere bevarte gravhauger fra jernalderen. Dette har trolig vært et større gravfelt der plasseringen av nye hus innimellom gravhaugene har splittet opp den opprinnelige sammenhengen i feltet, delvis ødelagt enkelte av hauger og trolig fjernet andre. I en av haugene her er det også rester etter en felles potetkjeller. Jordbruksområdene ved Sauehaugen er i liten grad forstyrret av nyere tids inngrep og vil derfor kunne ha et høyt potensiale for bosetningsspor fra forhistorisk tid.

Fornminner i Galleberg-området

Ved siden av de tallrike gravhaugene og gravfeltene på Galleberg, Kopstad, Myre og Ås er det de mange løsfunnene av steinredskaper fra steinalderen som dominerer innenfor dette kulturmiljøet. Ved at disse gjenstandene i hovedsak er kommet inn som løsfunn på slutten av forrige århundre og begynnelsen av dette vet man lite om sikre funnkontekster. Er dette f.eks. spor etter boplasser, graver eller produksjonssteder. For å få svar på dette må det gjennomføres grundigere studier i området, og man må forvente at områdene har et høyt potensiale for ulike typer bosetningsspor fra steinalderen og bronsealderen.

Mellom Kopstad og Foss

krysse elva Bremsa ved Foss. Miljøet langs denne strekningen er langt mer kulturhistorisk sammensatt enn det enhetlige jordbruksområdet på høyden. Elementene er; Heimdal, en gård med tradisjoner som sorenskrivergård, Galleberg stasjonsområde, en rekke med småhus langs veien og jernbanen i Slettagata, skolen fra 1892 og Badet fra 1947, Fossum-Galleberg, bedriftseierens gård, et industriområde i tilknytning til stasjonen og Foss - et industriområde med tilknytning til elva Bremsa.

Galleberg stasjon

Galleberg stasjon fra 1881 har vært strukturerende for mye av bebyggelsen. Ved selve stasjonen er et tett bygningsmiljø typisk for miljøene som grodde opp rundt de gamle jernbanestasjonene, med stasjonsbygninger, meieri, industri, butikker og boligbebyggelse. Miljøet har stor bygningsmessig autentisitet. Industriminnene i Galleberg Bruk består i dag av sagbruksbygningene og telgtaket. Galleberg bruk og Foss representerer hver sine epoker i industrihistorien. Galleberg har leirbakkene på Galleberg og Bølum, jernbanen og elektrisk strøm som sine forutsetninger. Sagene og Møllene ved Foss hører til en eldre industrietablering hvor tilgangen på kraftpotensialet i Bremsa var avgjørende.

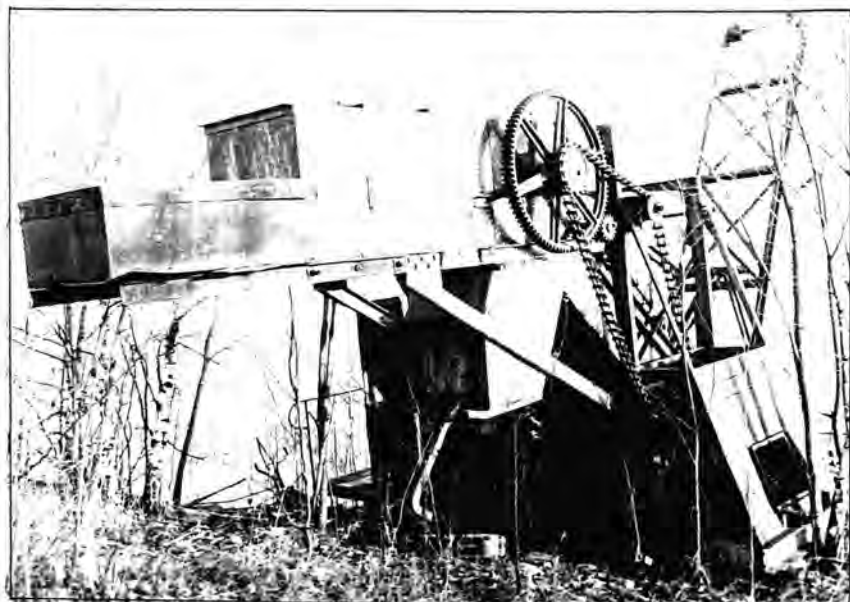
miljøet rundt stasjonen

Fossums-Galleberg er et tidsenhetlig nyklassisistisk anlegg fra 1920-tallet og representerer både et utskiftet gårdsbruk og bedriftsherrens bosted. Bolighusrekka i Slettagata består av enkle, noe ombygde hus fra mellomkrigstida og nyere tid. Badet og Skolen er begge tidstypiske og relativt opprinnelige hus, i henholdsvis funkisstil og sveitserstil. Kongeveien og jernbanestasjonen har vært hovedfaktorer ved lokaliseringen for alle disse miljøene. Heimdal er eldre og knytter seg til den gamle hovedveien. Heimdal var sorenskrivergård på store deler av 1800-tallet. Gårdstunet har få bygninger fra denne tida, men det fine sveitserstiltunet har likevel denne historien levende knyttet til seg. Det ligger som et landemerke langs E18 - slik det engang må ha ligget ved den gamle hovedveien.

Rudsgata

Rudsgata heter en lokal veistomp som svinger inn fra Heimdal. Den svinger ut i det mest karakteristiske ravineområdet mellom Koppebekken og Sandeelva. Rudgåra ligger nærmest elvene, i et interessant, tett gårdsmiljø etter gata. Miljøet ved Kongeveien er yngre. Her står et, godt bevart bedehus fra 1930-tallet og hus etter en mindre trevarefabrikk, et lite bygnings-

Maskinen i leirtaket på Galleberg ble brukt til å grave ut leira. Den ble innkjøpt i 1960, altså bare noen få år før verket brant i 1966. Før den tid var det hakke, trilebår og mannskraft som gjaldt.

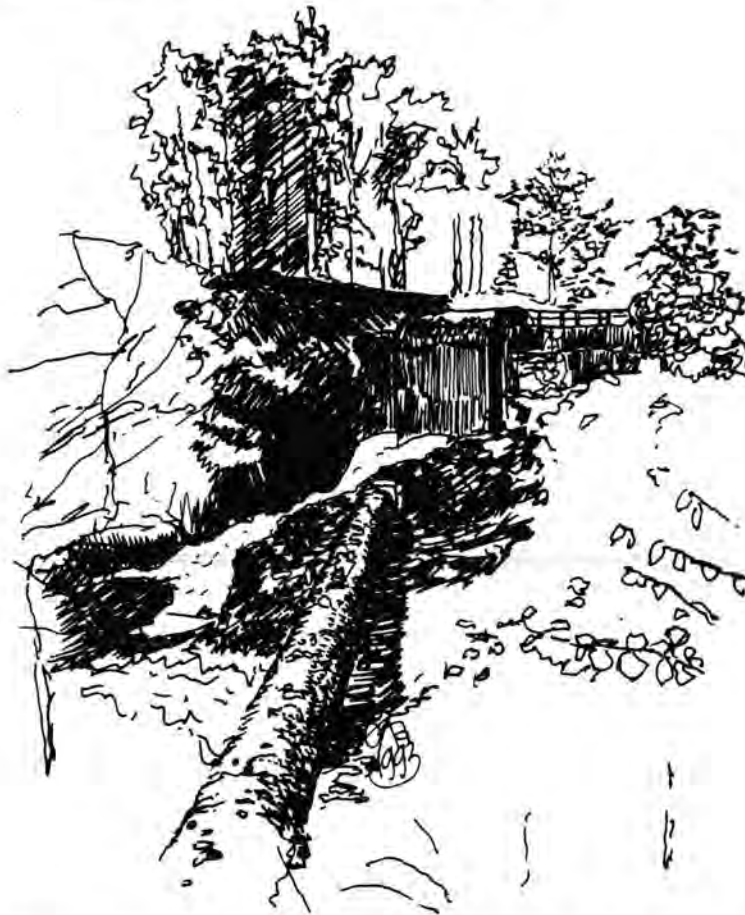

kompleks som viser mange lag utvidelser fra starten i 1946. Sett ut fra "Kongeveiens perspektiv" er det særlig bedehuset som har kulturhistorisk interesse. Rudsgata var samtidig det østlige endepunktet på den gamle drifteveien over mot Veståsen over Resningstad. E18 har kommet som en barriere, men det er fortsatt forbindelse med undergang under jernbanen.

Foss

Foss har vært et viktig sted på den gamle allfarveien. Det er typisk at de gamle hovedveiene krysser elvene ved de eldste industristedene. Her var også forbindelse mellom Østbygda og Vestbygda.

Turbinrørgate i Bølumfossen.

bru med lange tradisjoner og tidlig industri

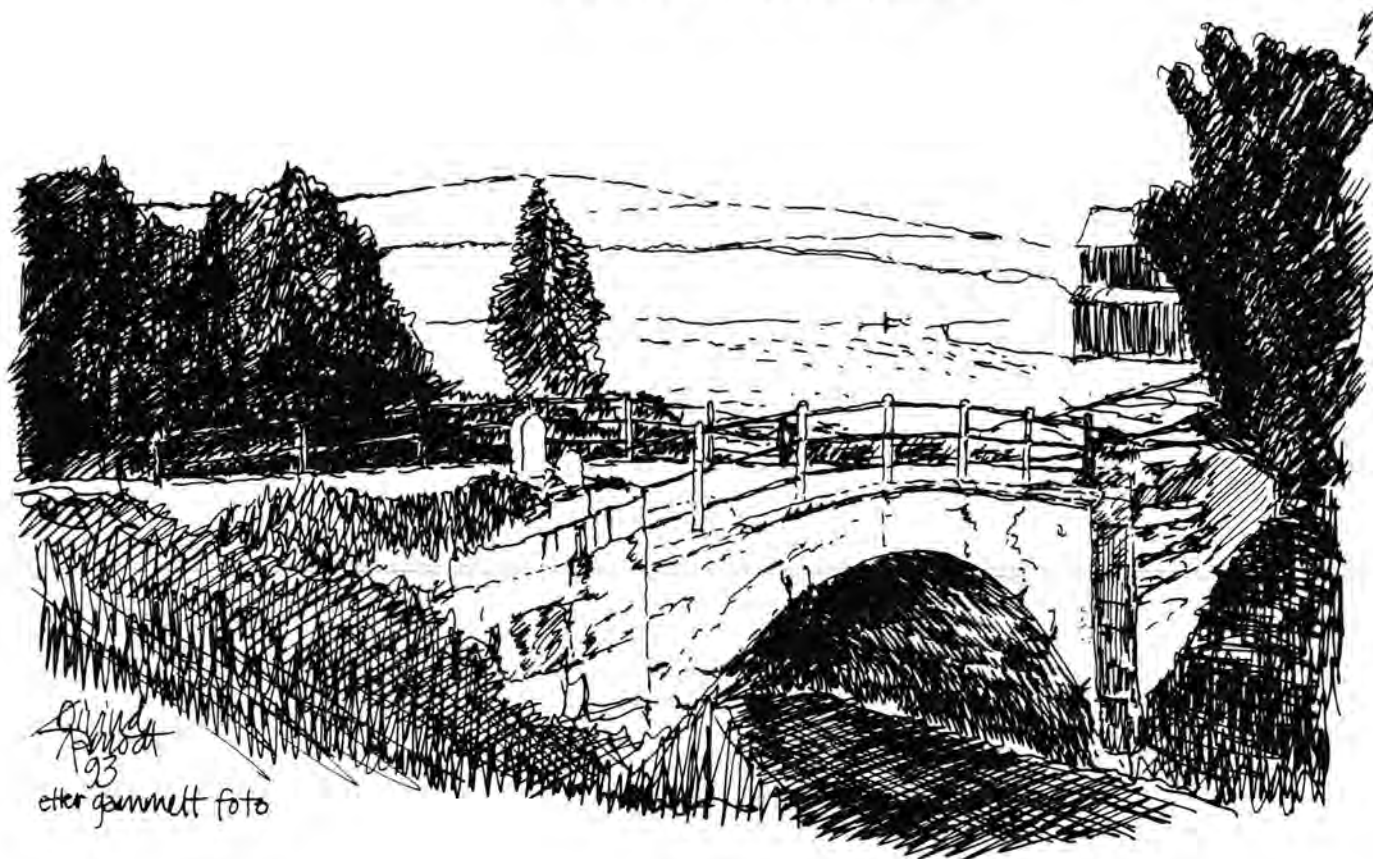
Brua er dokumentert i kildene fra 1402, industrien med sagbruket i 1575, men kan godt være eldre. Ved Foss har det vært stor virksomhet av mange slag, viktigst var Mølla. Mølla ble bygd ny i 1913. Det er fortsatt næringsdrift på Foss. Kulturminnene dokumenterer utbyggingen på 1900-tallet og bærer preg av mange endringer, både av hus og omgivelser. Størst interesse har de tekniske installasjonene i elva og kraftverket fra 1947 i Mølla. Ved Foss er det først og fremst den lange industrihistoriske kontinuiteten og beliggenhet til vei og elv som har verdi.

På begynnelsen av 1800-tallet ble det bygd steinbru ved Foss, visstnok i 1829. Brua var ei hvelvbru, et vakkert byggverk. Det finnes flere fotografier av den før den ble revet så seint som i 1950-åra. Den var bygd av Gunder Juel på Foss, en selvlært ingeniør som også bygde Vaterlands bru i Oslo. Det er sagt at brua ble brukt som forbilde da jernbanebrue på Vestfoldbanen ble bygd. Visstnok finnes det rester av fundamentene.

Bølum

Foss ligger mellom gårdene Lærum og Bølum, etter navnetypen å dømme to av de eldste gårdene i bygda. Bølum ligger på en bred, høyderygg vest for Foss. En gammel veiforbindelse mellom Østbygda og Vestbygda har

gått over denne veien og gjennom tunområdet som ligger midt på ryggen. Tunområdet er gammelt. I dag ligger tre gårdstun her, før utskiftinga tidlig på 1900-tallet var det fire. To bruk er aktive driftsenheter. Disse er preget av mange endringer - både mht. bygninger og jordvei. Men i ytterområdene er det bevart lommer preget av tidligere tiders mangesidig drift. Særlig er elvelandskapet verdifullt. Det tredje bruket, Solberg, har gamle innhus som er godt bevart. Ved Bølum er det først og fremst de store linjene i landskapet som har interesse; beliggenheten til den gamle gården på høyderyggen og veien forbi tunene.

Olinda
P. Øst
93
etter gammelt foto

Den gamle Fossbrua som ble revet på 1950-tallet. Etter foto i Sandeboka.

VURDERING

Landskap

Inngrepet går i dette miljøet gjennom et landskap som består av tre hovedelementer. Mot øst et elvelandskap med store drag der elvenes meandre har dannet dype ravedaler. Sentralt i området et høydedrag hvor naturgrunlaget er morene ved Ås, og en mer sammensatt høyderygge ved Galleberg med elementer av koller og bergrabber. Under og opp mot Veståsen et leirjordsområde med ravedaler, men med mer småskalapreg. Kulturhistorien til disse områdene er tett sammenvevd gjennom bruken av de ulike ressursene over tid, et forhold man enda kan lese gjennom kulturminnene, navn, eiendomsstrukturer og spor etter lokal ferdsel.

Levningene etter et tidlig organisert jordbrukssamfunn finner vi på høydedragene Ås-Bølum. Trolig er det her vi har den eldste bosetningen

og de tidligste maktsentrene i jernalderen - også i forhold til et større geografisk område. I dag dokumenteres dette av bl.a. mange store gravfelt og rike gravfunn. Disse bosetningssporene representerer fremdeles et unikt kildemateriale.

Dagens gårder

De tunområdene vi ser i dag har trolig også svært lange tradisjoner. De ligger karakteristisk til og understreker de tre områdenes noe ulike særpreg. I flere tun er det bevart eldre, interessant bebyggelse, og de fleste av gårdene er enda levende driftsenheter hvor vi også finner et stort innslag av husdyrhold.

Ferdselsårer

Gjennom dette kulturmiljøet går det en trolig meget gammel ferdselsåre - en del av en gammel allfarvei fra nord til sør gjennom fylket. Store deler følger i dag fv 950. Den forgrener seg på høydedraget i en arm mot Skoger kirke, og en mer østlig arm som går over Foss. Den siste ble utbygd til Kongevei på slutten av 1600-tallet. Disse veifarene er i dag lite preget av nyere tids ombygging og smyer seg fint i terrenget. De er et sentralt element i et levende kulturlandskap med bølgende åkre, karakteristiske beitehager med eksponerte gravfelt, gamle gårdstun og variert vegetasjon. Veien knytter også sammen ulike referansepunkter til Sandes nyere kulturhistorie, bl.a gammel og ny industri, offentlige institusjoner og fellesskapsstrukturer i jordbrukssamfunnet. Veien er et kulturminne i seg selv, og gir oss samtidig en enestående mulighet til å oppleve kulturminnene i sammenheng.

Alle disse elementene gjør dette kulturmiljøet til et unikt område, som både er helhetlig og rikt sammensatt. Dette er et område med svært høy kunnskaps- og opplevelsesverdi.

Prøvesjaktning på Ås-jordene i oktober 1993.

VIRKNING / KONFLIKTVURDERING

Alternativene

Utbyggingsalternativene har felles utgangspunkt i høydedragene ved Rølles. To av utbyggingsalternativene, C2 og C4 er lagt gjennom Galleberghaugen. De to andre på dens østside.

C1 følger dagens linje mellom Galleberg stasjon og Kopstad. C3 svinger østenom fra Rølles, over Foss og Heimdal og er sammenfallende med C1 videre sørover fra Kopstad.

Alternativene C1, C2, C4 tar felles utgangspunkt i skjæring gjennom høydedraget ved Bølumveien. Hvor dypt avhenger av alternativene. Mot Galleberghaugen forgrener alternativene seg ut på fyllinger av varierende høyde.

C2, som er det vestligste alternativet, går over jordene på haugens vestside. C4 forgrener seg i to tunnelalternativer under Galleberghaugen.

Alle alternativene skjærer gjennom Åshaugen, i to hovedvarianter og med varierende dybde.

Alternativene møtes på jordene sør for Tannbergåsen.

Alternativ C1

Alternativ C1 passerer Bremsapå en høy og lang bru og går gjennom Bølumryggen i en skjæring på ca 5m, likt med C2.

Bølum er en av de eldste gårdene i Sande. Alternativet berører et gammelt tunområde og krysser en gammel bygdevei. I motsetning til elvelandskapet ved Øra, er innmarka her preget av store terrengendringer, bebyggelsen på de aktive brukene av nybygg og forandringer. Kulturverninteressene knytter seg først og fremst til gårdens beliggenhet i forhold til de store landskapsdragene - på det brede høydedraget sør og vest for elv-slyngene til Bremsa. Alternativ C1/C2 vil lage et sår i denne høyderyggen og bryte forbindelsen mellom gårdstuna. Kulvert-løsning over høyderyggen og landskapstilpasning vil minske konflikten.

Alternativ C1 skjærer på skrå gjennom restene av Langrønningen, høyderabben sør for Bølum hvor tegltaket er.

Vestsiden av denne høyderyggen er en del av et opprinnelig bekkefar som har forblitt urørt av de store terrenginngrep jordbruk og teglverk ha foretatt i området. Det er ganske kupert her og inngrepet vil bli stort. Konflikten i forhold til landskap og kulturminner vil imidlertid være av en mer lokal karakter.

Ved Galleberg Bruk går alternativet rett gjennom bygningene til det gamle sagbruket. Linja ligger her i bakkeplan og overskjærer "Gobakken", den bratte veien opp til Galleberg fra stasjonen.

Sagbruksbygningene er de siste restene etter en industri som har hatt stor betydning for utviklingen av tettstedsmiljøet rundt Galleberg stasjon og for områdene rundt. Sett sammen med Foss bruk viser Galleberg bruk en typisk industrihistorisk utviklingslinje fra den elverelaterte, gamle industrien til den moderne hvor nærheten til vannkraften ikke lenger spilte noen rolle, men nærheten til jernbanen og markedene var desto viktigere. Konflikten ved Galleberg bruk dreier seg derfor ikke bare om enkelthus, men berører større sammenhenger. Et moment som får virkning for vektleggingen av denne konflikten er bygningenes tilstand. Bygningene er noe forfalne, men fullt mulige å rehabiliter og sette i bruk. I dag brukes de til lager, i strid med en forutsetning for konsesjon om å ta dem mer aktivt i bruk. Det foreligger pr. dato ingen planer om å rehabiliter dem med offentlige midler. Dette blir derfor et bevaringspolitisk spørsmål som lig-

ger utenfor vårt arbeidsfelt. Om jernbanen kan dreies utenom bygningene vil dette kunne løse konflikten med industrimiljøet. Inngrepets nærhet, vil med forbehold om utforming, i så fall ikke være i konflikt med deres kulturhistoriske innhold.

Sagbruksbygningene har kunnskapsverdi som enkeltbygninger. Om de må rives, bør de dokumenteres.

Overskjæringen av "Gobakken" som del av gammel veistruktur og del av stasjonsmiljøet er konfliktfylt. Konflikten avbøtes om veien opprettholdes.

Forbi Slettagata går alternativet langs den eksisterende linja.

Boligbebyggelsen langs Slettagata har liten interesse som enkelthus, men som del av en større struktur; ved sammenhengen til Galleberg stasjon og som en del av en gammel hovedveis kulturmiljø. En eventuell støyskjerm på baksiden av bebyggelsen under bratthenget til Galleberghaugen, vil ikke komme i konflikt med hensynet til enkeltminner eller kulturlandskap.

Fra Heimdal/Kopstad tar C1 av fra de eksisterende linja og fortsetter langs E18 et stykke før den krysser Brubakkelva på en forholdsvis luftig bru.

Få konflikter med nyere tids kulturminner. Driftsveier for Hallerud øvre og Kopstad overskjæres. Begge gårder har jorder øst for jernbanen og drives som en enhet sammen med Hallerud nedre hvor hovedtunet for drifta er. Opprettholdelse av driftsveien er viktig for å sikre et levende kulturlandskap. Bru vil være beste måten å krysse Brubakkelva på.

Alternativ C1/C4b skjærer seg kraftig gjennom jordene på Ås og vil ligge ca 15/20 m dypt i Åshaugen. Den vil gå over jordene på sørsiden av Åshaugen i en vekslende skjæring.

"Ås-ryggen" det store høydedraget midt i Sandebygda er som landskapselement uløselig knyttet til forståelsen og opplevelsen av områdets kulturhistorie. En av de eldste gårdene i Sande, kanskje den eldste, Ås, ligger her. Bevarte gravhauger sammen med rike gravfunn illustrerer gårdens posisjon som storgård i jernaldersamfunnet. Alternativet vil komme i direkte konflikt med registrerte forhistoriske bosetningsspor i dyrka mark. Samtidig vil alternativet berøre sammenhengen mellom natur og kulturhistorien. Sandtaket representerer allerede et slikt uheldig inngrep, men det nye inngrepet har en helt ny dimensjon den vil lage en ny dal i åsryggen, og dermed bryte de naturhistoriske forutsetningene for kulturhistorien. De landskapsmessige konfliktene vil kunne avdempes ved avbøtende tiltak - fortrinnsvis kulvert.

Graden av konflikt både i forhold til fornminner og landskapsvirkningen vil være avhengig av hvor dypt skjæringen går og hvor langt opp mot vest, mot bevart gravfelt og gamle tunplasser, den legger seg. C1/C3 som går lengst øst og ligger høyest i terrenget er det minst skadelige.

Alternativ C1/C4b vil krysse fv 950 i sørenden av Veierudhagan i en ca 10 m dyp skjæring. Den går videre i skjæring over jordene sør for Tømmerås og kommer først i bakkenivå vest for Gunnestad, hvor den møter de andre alternativene.

Rv 950 er en videreføring av en gammel allfarvei nordover fra Sande middelalderkirke. Det knytter seg sterke kulturverninteresser til veien og landskapet den går igjennom. Fra Sande prestegård smyger den seg fint rundt høydedraget ved Tannbergåsen, gjennom Veierudhagan til Ås. En overskjæring av vei og landskap vil bryte viktige kulturhistoriske sam-

menhenger. Konfliktgraden vil være avhengig av utforming av landskapsinngrep og formen på overgangen til rv 950. Det er viktig at veien opprettholdes mest mulig uendret.

På østsiden av Tannbergåsen, mellom denne og rv 950 er det registrert mye flint i åkeren på gnr/bnr 24/2, dette medfører muligheter for konflikt med bosetningsspor fra steinalderen. Områdene omkring Veierudhagan forventes å ha et potensiale for bosetningsspor fra jernalderen.

Den eksisterende jernbanebrua fra siste omlegging 1949 er et teknisk kulturminne av verdi. Den er et landemerke på strekningen og forteller mye om utviklingen innen sin sektor, gjennom utforming og dimensjoner. Det er imidlertid en konflikt av en mer lokal verdi. Gjennomskjæringen av Veierudhagan er også en konflikt på lokalt nivå.

Denne stikkrenna av gråstein under jernbanefyllinga over Koppebekken ble nok bygd da Jarlsbergbanen ble anlagt.

Alternativ C2

Alternativ C2 har samme utgangspunkt som C1 ved Bølum. Den går i luftig bru over Bremsa og gjennom Børyggen i en ca 5 m. dyp skjæring.

Bølum er en av de eldste gårdene i Sande. Alternativet berører et gammelt tunområde og krysser en gammel bygdevei. I motsetning til elvelandskapet ved Øra, er innmarka her preget av store terrengendringer, bebyggelsen på de aktive brukene av nybygg og forandringer. Kulturverninteressene knytter seg først og fremst til gårdens beliggenhet i forhold til de store landskapsdragene - på det brede høydedraget sør og vest for elveslyngene til Bremsa. Alternativ C1/C2 vil lage et sår i denne høyderyggen og bryte forbindelsen mellom gårdstuna. Kulvertløsning over høyderyggen og landskapstilpasning vil minske konflikten.

Alternativ C2 skrår mot vest over jordene foran Solberg-Bølum og videre over daldraget under Bølumkollen i en ca 15 m høy fylling.

Daldraget under Bølumåsen er siste rest av et opprinnelig ravinelandskap i et ellers mye endret landskap. Det har kontakt med en godt bevarte bebyggelsen på Solberg-Bølum. Alternativet skaper konflikt mht. kulturlandskapet, men på grunn av endringene rundt er denne konflikten av lokal karakter.

Alternativ C2 kommer inn på Galleberg-høyden i en ca 3 m dyp skjæring mellom Sauehaugen og Galleberg 56/5. Den skjærer over de nærmeste jordene ved Galleberg tunområder i en 5 til 7 m dyp skjæring. Ved Halandveien er den omtrent i bakkeplan.

Inngrepet går over innmarka på høydene nærmest de gamle tunområdene. Jordveien er ikke bakkeplanert her. Det kommer innenfor "opplevelsesrommet" til både gravhauger og eldre gårdsbebyggelse. Alternativet berører på hele strekket et unikt kulturlandskap av stor historisk dybde. Sjelden ser man slike områder i dag. Her er mange elementer av stor verdi koblet sammen. Jernalderens gravfelter, snaubeitet, ligger på rekke og rad langs den eldgammel allfarvei som smyer seg mellom gårdene etter høyderyggen terreng, uten moderne veiinngrep av betydning. Området er totalt sett lite preget av nyere utbygging.

På Galleberg/Kopstad-høydene kan man oppleve et levende jordbruk med allsidig drift med både dyr og korn. Dette har mye å si for både skjøtsel og opplevelsen av et kulturlandskap. En opprettholdelse av den allsidige jordbruksdriften vil være det beste vern for bygdens kulturlandskapet. Alternativet vil dele opp jordveien til de fleste av gårdene på høyden. En indirekte virkning som vil få store negative konsekvenser for kulturlandskapet. Overskjæringen av Hallandveien er konfliktfull. Den er en del av et gammel felles driftevei for flere gårder til utmarka i Veståsen, og til husmannsplassene ved foten av åsen. Den utgjør et kulturhistorisk bindeledd mellom flere gårder og utnyttelsen av områdets ressurser.

Alternativ C2 kommer, ved å berøre flere overordnede strukturer av stor kulturhistorisk verdi, i svært stor konflikt med kulturverninteressene.

Alternativ C2 skjærer over den nærmeste jordveien til Kopstad og går i en ca 7 m høy og skrå fylling over Koppebekken før den skjærer dypt ned i Åsebergvenna like vest for Åseberghaugen.

De samme forhold gjør seg gjeldene som ved Galleberg. I tillegg kommer at de landskapsmessige konsekvensene ved fyllinger i Koppebekken og skjæringer i den store Åsebergvenna. Alternativer går svært nært de store gravfeltene på Galleberg og Kopstad og skjærer over områder med høyt potensiale for bosetningsspor fra forhistorisk tid.

Alternativ C2 følger Brubakkelva et lengre stykke og skjærer inn i elveskråningene med vekslende dybde. Den passerer Brubakkelva i bakkeplan og overskjærer her fv 950.

Brubakken er et område det knytter seg mye felles bygdehistorie til, viktig for identitet og tilhørighet. Her har vært elverelatert industri og offentlige institusjoner. Inngrepet vil gi Brubakken en helt ny form og derfor komme i konflikt med kulturverninteressene. Den vil få direkte konsekvenser for den gamle møllerstua på Åsheim, det siste enkeltminne fra industrihistorien. Den vil få store negative konsekvenser for et fint parti av den gamle allfarveien, fv 950.

Alternativ C2 skjærer inn i jordene på Ås lenger vest enn C1, men ligger omtrent like dypt. Det vil bli en kraftig skjæring over jordene og i Åshaugen; ca 15/20 m. Alternativet ligger noe lenger vest over jordene på sørsiden av Åshaugen hvor den går i vekslende skjæring,

De samme negative konsekvensene som nevnt ved alternativ C1 gjelder her også, men i sterkere grad siden inngrepet ligger lenger vest i Åshaugen.

C1/C3 som går lengst øst og ligger høyest i terrenget er det minst skadelige alternativet.

Alternativ C2 vil krysse fv 950 gjennom bebyggelsen i Veierudhagan i en ca 10 m dyp skjæring. Den går videre i skjæring over jordene sør for Tømmerås og kommer først i bakkenivå vest for Gunnestad hvor den møter de andre alternativene.

De samme forhold som nevnt under alternativ C1 gjelder her også, men i sterkere grad. C2 ligger lenger vest enn C1 og vil gi større skjæring. Den berører direkte bebyggelsen i Veierudhagan. Det er likevel forholdet til de store strukturene som skaper konfliktene også ved dette alternativet. Fv 950 er en videreføring av en gammel allfarvei nordover fra Sande kirke. Det knytter seg sterke kulturverninteresser til veien og høydedraget den ligger på. Fra Sande prestegård smyger den seg fint rundt høyden ved Tannbergåsen, gjennom Veierudhagan til Ås. En overskjæring av vei og landskap vil bryte viktige kulturhistoriske sammenhenger. Konfliktgrad vi være avhengig av utforming av landskapsinngrep og formen på overgangen til fv 950. Det er viktig at veien opprettholdes mest mulig uendret.

På østsiden av Tannbergåsen, mellom denne og rv 950 er det registrert mye flint i åkeren på gnr/bnr 24/2, dette medfører muligheter for konflikt med bosetningsspor fra steinalderen. Områdene omkring Veierudhagan forventes å ha et potensiale for bosetningsspor fra jernalderen.

Den eksisterende jernbanebrua fra siste omlegging 1949 er et teknisk kulturminne av en viss verdi. Den er et landemerke på strekningen og forteller mye om utviklingen innen sin sektor gjennom utforming og dimensjoner. Det er imidlertid en konflikt av en mer lokal karakter. Gjennomskjæringen av Veierudhagan og direkte berøring av bebyggelsen der er også en konflikt på lokalt nivå.

Alternativ C3

Alternativ C3 starter i dypere skjæringer enn de andre forslagene i ravine-landskapet ved Rølles. Det krysser Bremsa i eksisterende bane. Ved Foss sneier den noen nye eneboliger og fortsetter i en 300 m lang og ca 13 m høy bru/ylling over E 18 ved Foss og Bølum.

Kulturverninteressene ved Foss er først og fremst knyttet til et gammelt industristed med stor kontinuitet. Et moderne teknisk inngrep som en lang jernbanebru vil ikke behøve å komme i konflikt med stedets karakter. Konflikten ved Holtnes er av en mer lokal karakter.

Alternativ C3 går over jordene til Ryggetangen og Heimdal omtrent i bakkeplan og overskærer Rudsgata i bakkeplan hvorfra den skrår over E18 i en svært lang bru før den følger alternativ C1 videre.

Jordveien mellom Ryggetangen og Heimdal er dels sterkt bakkeplanert, noe som har redusert det kulturhistoriske innholdet i landskapets detaljer. Med hensyn til de store drag er landskapsinngrepet imidlertid så stort at også kulturverninteresser blir berørt. Størst konflikt knytter det seg til avskjæringen ved Heimdal, den gamle sorenskrivergården, fra jordveien. Det er et viktig gårdstun, mht. historien, bebyggelse og beliggenhet. Gården er en av få som driver med melkekyr. Alternativet betyr derfor et inngrep i en levende gårdsenhet av stor betydning for et variert kulturlandskap.

Konfliktgraden ved Rudsgata bør kunne reduseres ved avbøting. Videre inn mot Sande sentrum er inngrepet likt med C1.

Alternativ C4a

Alternativ C4a er det lengste og de dypeste av tunnelalternativene. Traséen har samme utgangspunkt som de andre ved Rølles. Den ligger noe lavere en C1 og C2, men ganske likt med C4b. Den går i kortere og lavere bru over Bremsa og gjennom Bølumryggen i en ca 10m. dyp skjæring.

Konflikten har samme karakter som for C2 ved gjennomskjæringen av Bølumryggen, men i sterkere grad da den ligger dypere og vil gi større skjæring.

Alternativ C4a/C4b skrår mot vest over jordene foran Solberg-Bølum midt mellom alternativ C1 og C2. Den går i lavere fylling over daldraget under Bølumkollen og inn i tunnel i skråningen rett vest for Galleberg Bruk.

I daldraget fram mot tunnelpåhugget vil konflikten trolig være noe mindre enn ved C1 fordi fyllingene vil bli lavere.

Alternativ C4a går i kulvert under Brubakkelva. Tunnelpåhugget er uavklart. C4a går videre sørover i samme trasé som C2, men i kraftigere skjæring over jordene mot Åshøyden. Alternativet er det laveste gjennom Åshaugen. Den går i kraftig skjæring forbi Tømmerås/Skjærsvoll og kommer ikke i terrengnivå før på jordene nordvest for Sande. Kulvertløsning er vurdert gjennom Åshøyden.

Graving og endringer i terrenget ved Brubakkelva kan føre til direkte konflikter med en gammel møllerstue. Det vil få negative konsekvenser for et fint parti langs den gamle allfarveien og redusere et område det knytter seg mye felles bygdehistorie til. Alternativet berører samme verdier som C2 men konflikten er større da alternativet ligger enda dypere.

Alternativ C4b

Alternativ C4b er det korteste av tunnelalternativene. Den ligger omtrent likt med C4a fram til under Kopstad.

Alternativ C4b/C4a har samme utgangspunkt som C1 og C2 ved Rølles, men ligger noe lavere. Den går i kortere og lavere bru over Bremsa og gjennom Bølumryggen i en ca 10 m. dyp skjæring.

Samme forhold gjør seg gjeldene som for alternativ C4a

Alternativ C4b/C4a skrår mot vest over jordene foran Solberg-Bølum midt mellom alternativ C1 og C2. Den går i lavere fylling over daldraget under Bølumkollen og inn i tunnel i skråningen rett vest for Galleberg Bruk.

Samme forhold gjør seg gjeldene som for alternativ C4a

Alternativ C4b kommer ut av tunnelen lenger nord enn C4a. Tunnelpårugget er uavklart; i Koppebekken rett sør for Kopstad eller ved kryssningen av eksisterende jernbane. Påhugget vil kreve dype forskjæringer, 10/15 m i en ca 500m. lengde. Alternativ C4B krysser under fv 950 og eksisterende jernbane.

Kopstadbekken under Kopstad gårdstun brukes i dag som beiteområde og er et særlig fint kulturlandskapselement langs den gamle ferdselsåren. Bekkedraget går like ved Kopstad tunområde med gravhauger og gamle hus. Inngrepet er svært konfliktfullt.

Alternativ C4b krysser Brubakkelva i bru og faller deretter sammen med alternativ C1. Den gir derfor en mindre skjæring gjennom Åshaugen enn det andre tunnelalternativet.

Samme forhold gjør seg gjeldene som for alternativ C1.

Åseberghaugen sett fra Kopstad.

Fargefoto side 1

Galleberg. Den nedlagte jernbanestasjonen og restene av Sagbruket sett sørover fra lufta.

Åseberghaugen sett fra Kopstad. Gravhaugene synes godt fra veien. Fundamentet for en milestein skimtes til venstre. Herfra var det 60 km til Kristiania.

Framhuset på Kopstad.

Lysthushaugen på Galleberg (56/1) er en gravhaug.

Foss bruk med Bølumgårdene og Øra til høyre.

Utsyn fra Galleberg nordover og østover. "Fossum-Galleberg" t.h. og Foss Bruk midt i bildet.

Fargefoto side 2

Ås-gården sett fra øst. Den gamle allfarveien går gjennom tunet. Boplass-spor i åkeren og gravfelt i skogholtet.

Haugan, Østre Ås og Veierud.

Østre Ås (bnr 2)

Sande-bygda sett fra Kopstad og sørover.

Stedsnavnorientering t.h.

Kulturmiljø 0713 03

Sande

Innholdsoversikt

side

OVERSIKTSDATA

67

HISTORIKK OG BESKRIVELSE

68

Dagens bygdesentrum

68

Ferdsel i eldre tid

69

Kirkestedet

70

Kirkestedet i nyere tid

70

Gårdene rundt kirkestedet

70

Landskap og bosettingsutvikling

73

Arkeologiske funn

74

VURDERING

75

Automatisk fredete kulturminner

75

Gårdstuna

75

Tettstedsbebyggelsen

76

Overordnede strukturer - veier

77

VIRKNING OG KONFLIKTVURDERING

78

Alternativene

78

Alternativ D2

78

Alternativ D3

78

Alternativ D4

79

Stasjonslokalisering

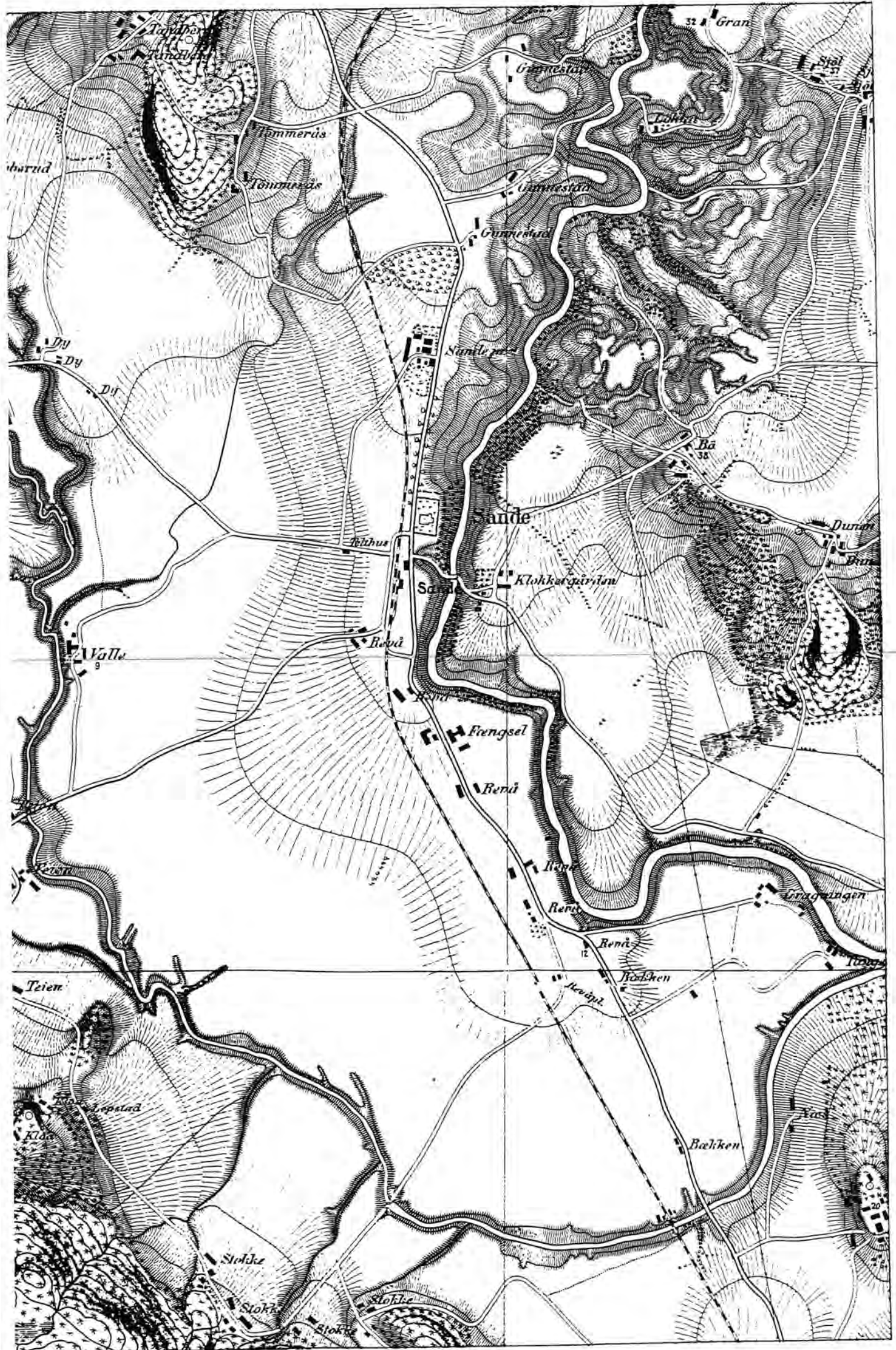
79

Eksisterende bane som kulturminne

79

Kulturmiljøet som helhet

79

Kulturmiljø 0713-03

Sande

PARSELL/LENKE

D2, D3, D4

GÅRDSNUMMER

6, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24.

KARTBLAD

prosjektkart 6 og 7
økonomisk kartverk CJ 035-5-3, CJ 037-5-1, CJ 037-5-2, CJ 037-5-4

AVGRENSNING

Kulturmiljøet er definert av bygdesenteret Sande, men omfatter også de tilgrensende jordbruksarealene og gårdene. Det avgrenses naturlig av Vesleelva og sidebekker i sør og vest, Sandeelva og E18 i øst. I nord går området opp til Tømmerås og grenser mot Ås-gårdene.

VERNESTATUS OG PLANFORHOLD

Kommuneplanen regulerer alt jordbruksareal innenfor området til "LNF-område sone 1" etter plan- og bygningslovens §20 - 4.2, dvs. "Område med meget sterke jordbruksinteresser. Meget viktig kulturlandskap" og "Sentrumsområde (blandet formål)". Flere bygninger og et tuntre er fredet som kulturminne foruten kirken og en gravhaug på Prestegården 21/1.

NATURGRUNNLAG OG AREALBRUK

Sande ligger på et høydedrag som går ut fra Tømmerås og grusavsetningene i Åshaugen i nord. I øst har Sandeelva/Bremsa gravet seg dypt ned i løsmassene og dannet en skarp kant i høyderyggen, mens i vest heller terrenget slakt ned mot den flate jordbrukssletta. På østsida av elva er det også store flater opp mot høydene ved Bø-gårdene og Dunihaugen. Den beste dyrkingsjorda finner man på høydedraget.

Sande er bygdesentrum for Sande kommune og har et sammensatt funksjonsbilde. Kommunikasjonsarealer; veier og jernbane opptar en stor del av arealene. Tettstedet er omgitt av sammenhengende jordbruksarealer på alle kanter. Det er lite vegetasjon utenfor tettbebyggelsen, med unntak av enkelte randsoner i eiendomsgrenser og langs elver og bekker.

Kirken og Prestegården slik en lokal kunstner kanskje så det på begynnelsen av 1700-tallet. Malt på et kistelokk på Holm. Gjengitt i Sandeboka.

Rektangelkart over området rundt Sande, opptatt 1876-78. Kartet viser terrengformene langt bedre enn moderne kart, selv om nøyaktigheten ikke er den samme. Vegetasjon er nøyaktig gjengitt ned til alleer og små vegetasjonsbelter mellom eiendomsgrensene.

Den tidligere stasjonsbygningen. Opprinnelig var den en-etasjes hovedbygning på gården nordre Revå. Da jernbanen kom ble den tatt i bruk som stasjon og ble ombygd til sveitserstil. På 1920-tallet fikk den sin nåværende form, men ble tilbygd og rehabilitert på 1980-tallet.

HISTORIKK OG BESKRIVELSE

Dagens bygdesentrum

Som bygdesentrum er Sande knutepunkt i kommunen, og det er dette som gir stedet karakter. Stasjonen er i denne sammenheng det mest iøynefallende elementet, og har utgjort tettstedets "brennpunkt", og virksomhetene har funnet sin plass i umiddelbar nærhet. Denne strukturerende evnen hadde stasjonen i bortimot 100 år. De siste tiåra har "konsentrasjonen om punktet" veket plassen for "spredning langs linja", og man finner handel og tjenesteyting trukket ut av tettstedets sentrum.

jernbanen

Jernbanen bragte en ny økonomi til bygda ved at markedene ikke lenger var så langt unna. Meieriet ble anlagt i 1884 som et samvirke mellom bygdas bønder. Men det var først i mellomkrigstida fikk Sande preg av tettsted. Det tok altså flere tiår fra jernbanen ble anlagt til det fantes grunnlag for bosetning i et visst omfang uten direkte tilknytning til jordbruket. I motsetning til tettstedsfunksjonene som ble konsentrert rundt stasjonen ble boligbebyggelsen spredt utover, i Kostegata - Dygata og Nylinna. Sterke jordverninteresser har bidratt til at boligbygging siden 1960-

stasjonen - eldre strukturer

tallet i stor grad er lokalisert uten direkte tilknytning til tettstedet.

Men selv om anleggelsen av jernbanen fikk enorm betydning var den ikke den som gjorde Sande til bygdas sentrum. Jernbanen forsterket allerede eksisterende strukturer, samtidig som strukturene ble omformet og tilpasset. Da jernbanen ble anlagt var det en selvfølge at stasjonen skulle legges her. Lokalisering av stoppestedene Holm og Galleberg ga seg ikke like naturlig. Selve stasjonen ble aksentuert som sted og bebyggelsen fikk en grad av konsentrasjon som var ny.

Ferdsel i eldre tid

Før jernbanen kom lå de ulike elementene ganske spredt, men innenfor en oversiktlig sammenheng. Alle lå knyttet nært opp til de gamle veiene. Dem er det fortsatt mange av og de utgjør ryggraden i kulturminnestrukturen.

allfarveien

Hovedveien nord-sør gjennom Sande har hatt mange offisielle betegnelser. På kart fra 1700-tallet kalles den "Alfare Wey" - allfarveien - til forskjell fra de mindre bygdeveiene. Den følger høydedraget fra Ås som strekker seg helt ned til slettelandet ved Vesleelva. Biskop Jens Nilssøns reisebeskrivelse fra 1593 stemmer godt overens med hvordan veien går i dag i Prestegårdsalléen - Revåveien - Breivollveien. Den er ikke hovedvei lenger - E18 er lagt øst for Sandeelva, utenom tettstedet. Karakteristisk for veien er hvordan den følger de dominerende høydedragene rett fram gjennom landskapet - ikke "fra gård til gård". Men her ligger de fleste gårdene inntil veien likevel. Mellom Prestegården og kirken er det *enallé* som skal være plantet rundt 1850, men den ses også på et kart av noe eldre dato. Det var visstnok presten Ottesen som en gang lot konfirmantene plante et tre hver langs veien.

bygdeveiene

Flere gamle bygdeveier møtes på Sande. Fra vest kommer Dygata, Teienveien som også kalles Gamleveien, og Nylinna. Dygata var kirkevei for gårdene vest i Sande, men kan også hatt betydning som transportvei for malm fra Sandebukta til Eidsfoss over Bergstigen. En annen gammel vei, Bondistigen gikk også over til Hof. Teienveien var forbindelse over Hanekleiva til Hof fram til Nylinna ble bygd på 1880-tallet. Tidligere var det også en vei fra Stokke-gårdene til søndre Revå, men denne er det bare en mindre del igjen av. Fra øst kommer også to gamle veier. De ble omlagt inn til Sande da E18 ble bygd. Fra nordøst kommer en vei som knytter Østbygda til kirkestedet, mens fra sørøst kommer veien fra Svelvik.

Tunet på Sande prestegård. Fra v. ses stabburet, "skolestua", driftsbygningen, uthus, sidebygningen og hovedbygningen.

Kirkestedet

Våre middelalderkirker ligger ofte karakteristisk til i terrenget, gjerne på høyder med vidt utsyn over landskapet. Sande kirke har imidlertid en lite fremtredende beliggenhet, og sagnet forteller også at kirken egentlig skulle ha vært bygd på Åshaugen, men de mektigste nede i flatbygda ville ha den hos seg og fikk satt sin vilje igjennom.

før kristendommen

I en periode hvor det foregår en overgang fra norrøn til kristen religion kan plasseringen av kirke i tilknytning til gamle norrøne gravplasser være en måte å markere makt på. Områdene omkring Sande kirke er i dag stert utbygd og det er få bevarte spor etter forhistorisk bosetning i området. Funn av et vikingtidssverd og en bevart gravhaug på Prestegårdens grunn kan imidlertid tyde på at det her har ligget et gravfelt i jernalderen, rett i nærheten av der kirken ble reist. En annen forklaring på kirkens plassering på den relativt beskjedne høyden kan henge sammen med at allfarveien her krysset ferdselsveier fra øst og vest. Sande kirke regnes å være rundt 800 år gammel og er en romansk steinkirke. Den brant i 1783 og tretårnet på vestgavlen ble bygd da.

bygdenavn - prestegård

Kirkestedetsnavnet fortregte det gamle bygdenavnet Angr (gno.: fjord) som ble hengende ved den beryktede Angers klev inn i nyere tid. Sande var opprinnelig navn på gården som etter kristendommens innføring ble prestegård i bygda.

Kirkestedet i nyere tid

Prestegården lå fram til den store brannen i 1783 like nord for kirken, på et område som i dag er kirkegård. Gården ble gjenreist lenger nord, på vestsida av hovedveien.

klokkergård - skole

Gården Haga som lå rett øst for brua over Sandeelva var i lang tid klokkergård. Klokkerkallet var nær knyttet til skoleholdet, og det går en kontinuerlig linje fra klokkergården til dagens skolesenter på samme sted.

det militære

Den tidligste militære virksomheten i nyere tid var knyttet til kirkebakken, men på 1700-tallet ble det tatt i bruk egne ekserserplasser. Sjefen for kompaniet bygslet gården Valle vest for Revå på 1720-tallet, og gården hadde status som sjefsgård fram til rundt 1840. Den første kjente ekserserplassen i Sande lå ved søndre Revå, men i 1781 var den på nordre Revå. Den lå rett sør for tunet inn mot allfarveien, dvs. dagens stasjonsområde. Telthuset ved Dygata ble trolig flyttet da Bøplassen ble anlagt på begynnelsen av 1800-tallet. Det sto trolig til 1920-tallet da det visstnok ble flyttet til Helgelandsmoen.

kornmagasinet

Kornmagasinet som ble etablert etter nøden under Napoleonskrigen leide de første åra telthuset. Kornmagasinet var her som andre steder basis for opprettelsen av Sparebanken og det ble seinere nedlagt, rundt 1860.

det lokale selvstyre

Midt på 1800-tallet anla amtskommunen fengsel ved Revå mellom. Det hadde også et rettslokale og salen ble brukt til forsamlingslokale.

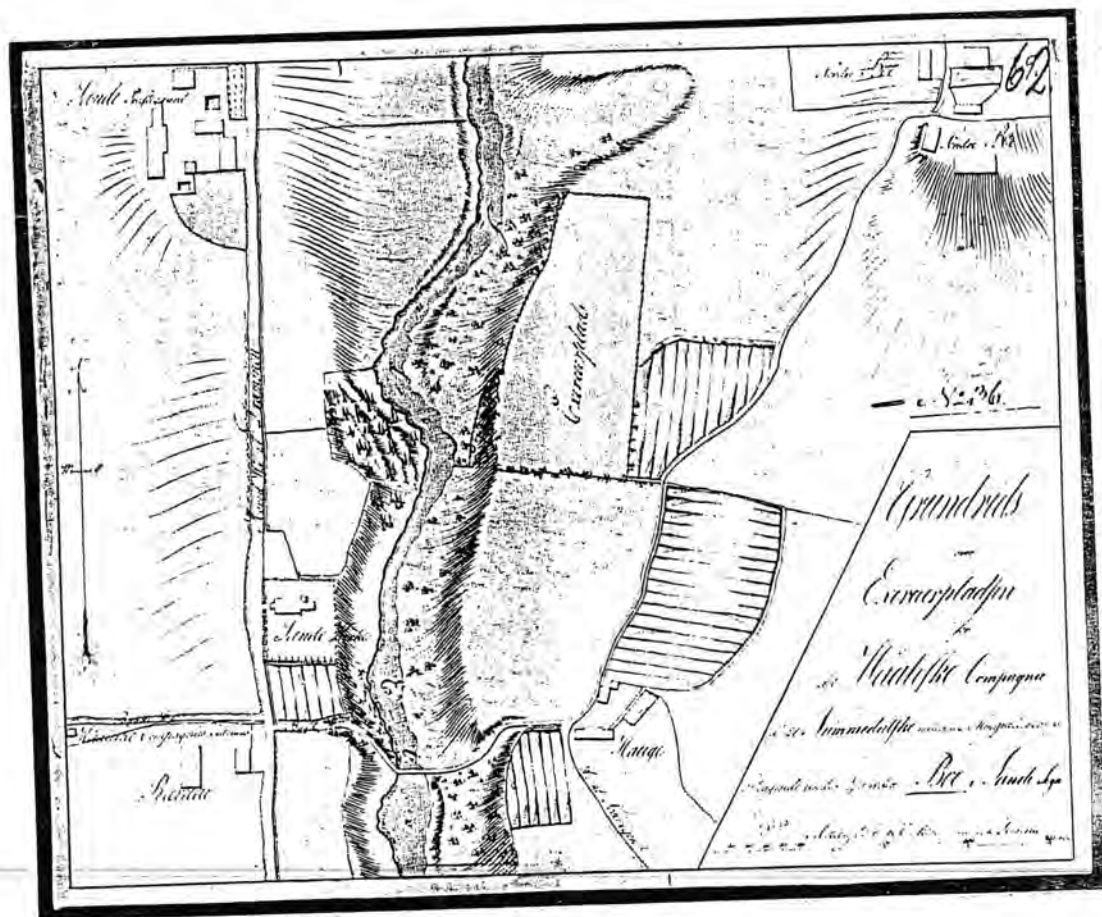
Ikke alle fellesskapsfunksjoner lå likevel samlet rundt kirken. Det første kommunelokale ble bygd på Brubakken, trolig fordi bygdemagasinet var reist der. Men rundt 1910 ble det bygd nytt kommunelokale nord for kirken, et stort bygg som rommet både den kommunale virksomheten, sparebanken i tillegg til at bygda hadde fått et stort forsamlingslokale. Seinere ble Folkets Hus bygd ved enden av Nylinna, i utkanten av tettstedet.

Gårdene rundt kirkestedet

Beliggenheten nær kirken og hovedveien medførte flere bifunksjoner for gårdene rundt. Det er her man finner de tidligste spirene til dagens bygdesentrum. Handel var sterkt begrenset til byene helt fram til 1860-tallet, så dette spilte ingen rolle i eldre tid.

gjestgivergård og skysstasjonsdrift

Gjestgiver- og skysstasjonsdrift er blant de eldste kjente virksomhetene og er kjent fra Revå tilbake til 1600-tallet. Her var det også tidvis postgård. Disse gårdene spilte den viktigste rollen i denne sammenheng.

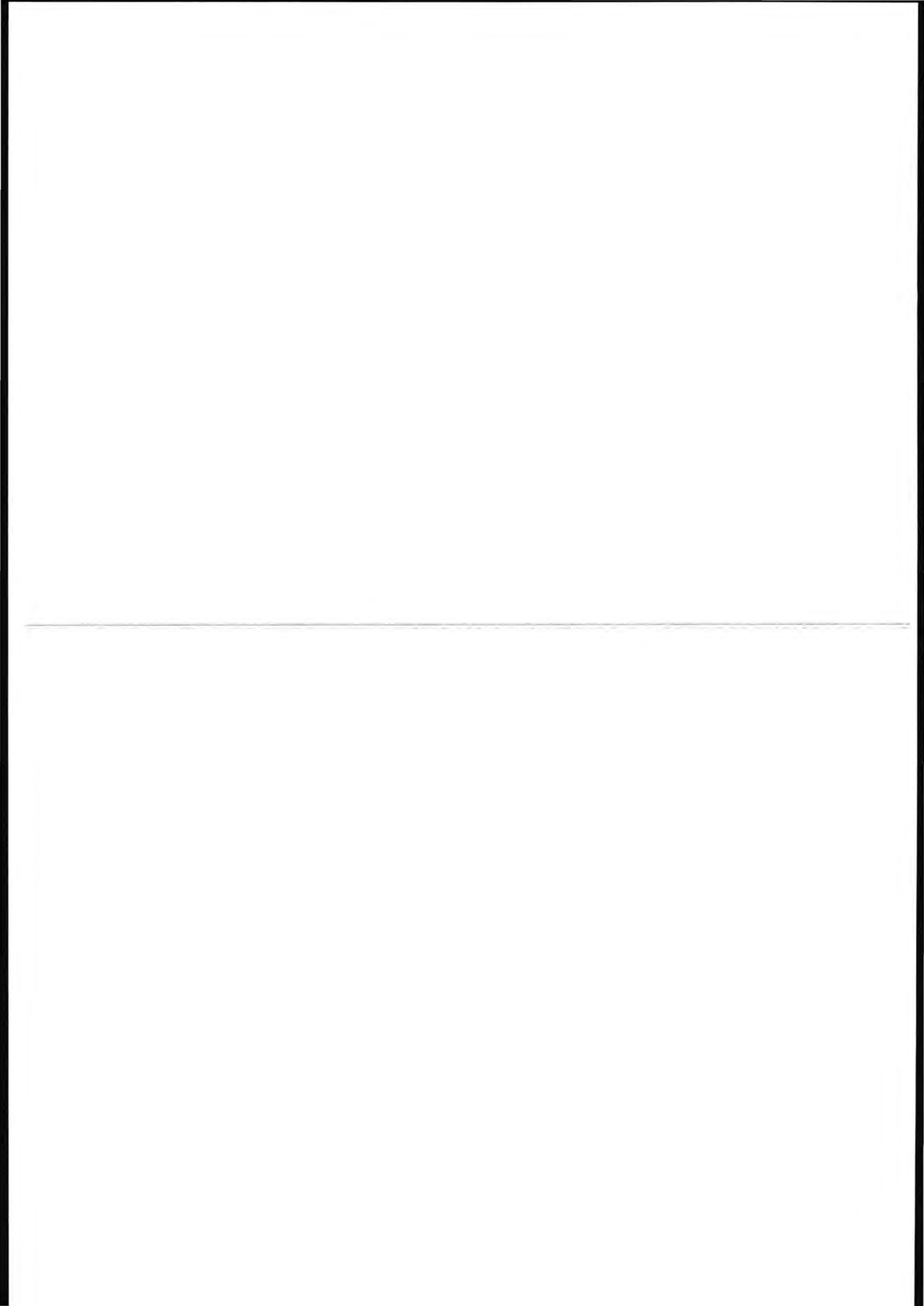
Kart over ekserseplassen på Bøplassen med omgivelser fra ca 1840. Riksarkivet.

Revå

Revå-gårdene sør for kirken har vært tre gårder siden middelalderen, nordre, mellom og søndre. I nyere tid ble gårdene delt i flere parter, men bebyggelsen var konsentrert i tre tun langsmed veien helt fram til siste halvdel av 1800-tallet.

Stabburet på nordre Revå

Tunet på Gunnestad med den store eika.

tunplassering og dyrkingsarealer

I dag ligger Revå-tuna spredt, enten utenfor eller på grensen av tettstedsbebyggelsen. Utflyttingen av gårdstuna utover og sørover skyldes ikke bare press fra det voksende stasjonsstedet. Det henger også sammen med moderne jordbruksdrift og ønske om hensiktsmessig plassering av gårdstunet i forhold til jordbruksarealene. Noen egentlig utskifting av jorda har det ikke vært, men det fant sted en omfattende omstrukturering av eiendommene på 1870- og 80-tallet ved sammenslåing og ny oppdeling. To Revå-bruk ble bygd sør for det opprinnelige søndre Revå, kanskje så seint som ved anleggelsen av jernbanen. Yngst av gårdene på Sandesletta er bruket Finstad ytterst på Nylinna. Bruket ble bygd på en part av Revå nordre på 1930-tallet, og ble da kalt Finstad.

de eldste husa

På de eldre tunplassene finnes reminisenser av bebyggelse fra gårdene. Stasjonsbygningen var hovedbygning på nordre Revå, Bondeheimen er en 1700-talls hovedbygning som står igjen etter søndre Revå. Mellom-Revå-

Sande sett vestfra Dygata. Kommunelokalet

Kirken

Dygata

Gunnestad

brukene er i dag utgått som gårdsbruk og jorda er fordelt mellom de tilgrensende gårdene.

Gunnestad søndre som ligger nord for tettbebyggelsen. Tunet ble lagt her etter deling av gården rundt 1840 og hovedbygningen og muligens det svære eiketreet på tunet er fra den tid.

Valle

Valle er den eneste av de eldre gårdene som ligger ute på selve sletta. Den lå tidvis øde og ble brukt som engeland under Sande prestegård inntil den ble sjefsgård rundt 1720. De siste 100 åra har gården vært drevet som vanlig gårdsbruk.

landskapsbilde

Selv om kornproduksjon dominerer jordbruket på Sandesletta i dag, dyrkes det også grasfrø, poteter grønnsaker, frukt og bær. På Finstad er det store drivhusanlegg og her drives det engroshandel med bl.a. frukt og grønnsaker.

I dag er det frodig vegetasjon langs elver og bekker. Dette er et relativt nytt trekk. Gårdene her hadde ikke skog, og landskapet har nok hatt et snauere preg så lenge trevirke var eneste brenselkilde. Jordene var på den annen side oppdelt i mindre enheter enn i dag, avgrenset av grøfter som har blitt lukket i dette århundre. Kart fra 1870-tallet bekrefter dette.

Landskap og bosetningsutvikling

Navnet Sande, gno. Sandvin, Sondin ol. er langt eldre enn kirkestedet. Det er et -vin-navn og skiller seg også ut som eldre enn de andre gårdsnavna i nærheten. Gården Sandvin må antas å ha omfattet et langt større område enn slik vi kjenner Prestegården.

gårdsgrenser

Det er naturlige grenser i bekker og elver både mot øst, sør og vest, og i nord grenser gården opp mot Ås som også må antas å være blant de eldste. Også beliggenhetsmessig peker gården seg ut som den eldste. Den ligger oppe på høydedraget. Fremdeles regnes jorda her for den beste. Det er rimelig å anta at både Revå, (gno. Refhaugr = revehaug) og Valle (gno. *Vellir = voller) er skilt ut fra Sandvin. De store leirjordsflatene var tungdrevne Grenseforholdene mellom Revå, Valle og Prestegården kan også tolkes i denne retning.

Valle - vollene

Valle er som nevnt den eneste av de eldre gårdene som ligger på selve slettelandet. Navnet viser til bruken av det. Det kan tenkes av navnet ikke var knyttet spesifikt til denne gården i middelalderen, men at det ble brukt

*Kostegata**Nordre Revå*

Eiendomsforhold på Sande.
Grensene er trukket slik de har vært fram til våre dager.

- gård
- △ husmannsplass
- - - sikre grenser
- usikre grenser
- veier

om hele sletteområdet. Det kan i så fall forklare hvorfor den sørvestlige delen av bygda kaltes Valle fjerding på 1400- og 1500-tallet. Jorde- og plassnavnet Breivoll viser da til "den breie" av disse vollene.

Dygata - Dyet

Skillet mellom Nordre Revå og Prestegården gikk opprinnelig i Dygata, men en stor del av Prestegården ble fradelt i 1888 og drives nå sammen med Nordre Revå. Prestegården ble nedlagt som gårdsbruk for få år siden og jorda forpaktet bort. Dygata er et gammelt veinavn. Ytterst på sletta ligger Dystua eller bare Dyet. Bruket var husmannsplass under Prestegården. Den er nevnt så tidlig som 1647, da "Torfind Dyffue" skattet for bruket - tre mark - lavest i hele Sande.

eiendomsforhold

Jordbruksarealene til Revå-gårdene lå rundt tunkonsentrasjonen på høydedraget. Særlig mellom søndre og mellom Revå har det nok vært noe teigblanding. Bruksenhetene ser ut til å ha strukket seg fra Sandeelva i nordøst til Vesleelva i sørvest. Slik fikk alle sin del av den beste jorda på høydedraget. Men Breivoll, den sørligste delen av sletta er delt i nordvest-sørøst-gående teiger. Veien til Stokke-gårdene lå og markerte dette skillet. Fram til 1700-tallet hadde søndre Revå litt skog og det kan ha vært her. Gravningen og den nå nedlagte gården Tangen ytterst på neset mellom Vesleelva og Sandeelva er nevnt som husmanns- og strandsitterplasser fra midt på 1600-tallet. De lå da under Åsnes. Også Bakken og Breivoll vest for den gamle veien har opphav i husmannsplasser, men de lå under lille Ve. Det er påfallende at både Ve og Åsnes hadde eiendomsparter på denne sida av elva. Slike fenomener forklares ofte av at en gård har blitt liggende øde etter svartedauen og seinere er blitt delt mellom de tilgrensende gårdene. Men her er også en annen forklaring mulig. Området ligger svært lavt, 5-6 moh. og kan ha vært lite interessant til jordbruk før nyere tid.

Arkeologiske funn

De store leirjordsflatene har nok i jernalder og middelalder vært lite utnyttet som åkerbruksarealer. Jorda her var tungdrevet og teknologien ikke så velutviklet. Allikevel bør man anta at arealene har vært utnyttet også i disse perioder og da særlig som beite for husdyr. Av gårdene rundt kirkestedet er det bare på eiendommene til Revå søndre og Gunnestad søndre det er registrert funn av oldsaker. Fra Revå søndre er det innsendt til

museet flere gjenstander som dateres til steinalder og bronsealder, funnstedene er ukjente. Gården ligger i dag på rundt 12 m.o.h. og bør i store deler av steinalderen ha ligget under vann. På Gunnestad søndre er det funnet en spydspiss og beinrester, funnstedet er ukjent og funnet senere bortkommet. Trolig har man her å gjøre med et gravfunn.

Dystua var husmannsplass og huset har beholdt mye av sitt gamle preg.

VURDERING

Kulturminnene fra nyere tid er knyttet enten til Sande som bygdesentrum, til kirken, eller gårdene som ligger i og omkring tettstedet.

Automatisk fredete kulturminner

Gravhaugen på Prestegården utgjør sammen med middelalderkirken de eneste registrerte faste fornminnene innenfor dette kulturmiljøet. Fornminnernes omgivelser er betydelig endret i middelalder og nyere tid, og kirkestedets nærhet til et norrønt gravsted er ikke så lett å få øye på. Til tross for dette, gravhaugen på prestegården ligger i dag i et nytt kulturhistorisk verdifullt miljø, sentralt plassert i Sande. Gravhaugen er lite skadet og anses fremdeles å ha en stor opplevelsesverdi. Området er lett tilgjengelig og ved fornminnet er det nylig satt opp et informasjonsskilt om gravhaugen. Skjøtsel ivaretas regelmessig av kommunen.

Gårdstuna

Både Prestegården, Gunnestad og Revå-gårdene ligger i direkte kontakt med tettstedet. De representerer en lang historisk kontinuitet og understreker den viktige rollen jordbruket spiller i Sande.

Sande prestegård

Prestegården har tre fredete bygninger, hovedbygningen fra 1783, sidebygningen fra 1827 og stabburet som trolig er 1800-talls. Sammen med driftsbygningen fra 1924 utgjør de i dag et av de viktigste kulturhisto-

Gravhaugen på Prestegården har vært kalt Hammerhaugen etter presten Hammer. Trolig hadde han et lysthus oppå.

Gunnestad

riske tyngdepunktene i tettstedet Sande. Man har lyktes med å finne nye funksjoner til anlegget selv om gårdsdriften er avviklet og presten ikke bor her lenger. Gården framstår som et levende miljø. Både rent antikvarisk og som identitetsskapende element har anlegget stor verdi, og det definitivt blant de mest verdifulle kulturminnene.

Ved E18 ligger Gunnestad og avgrenser tettstedet mot nord. Bebyggelsen er kulturhistorisk interessant. Eldst er trolig hovedbygningen som ble bygd da tunet her ble etablert etter at søndre Gunnestad ble delt midt på 1800-tallet. Tunet domineres av et stort eiketre som er godt synlig fra E18. Tuntreet er fredet.

Revå-gårdene

Nordre Revå er et markant gårdstun. Den framstår klart som gård med gårdstunets bygningssammensetning, selv om den ligger helt inne i tettbebyggelsen. Bygningsmassen er av stor kulturhistorisk interesse, og dels av høy arkitektonisk kvalitet. Hovedbygningen i sveitserstil og især stabburet er godt bevart, mens sidebygningen er ombygd og driftsbygningen delvis er revet og erstattet med nybygg på samme tomt.

De to søndre Revå-gårdene ligger ikke så trengt inn i tettstedet som nordre Revå, men avgrenser det sørover. Bebyggelsen er av ulik alder. Størst kulturhistorisk interesse har bygningen Bondeheimen som ble bygd etter brannen i 1783 som hovedbygning på søndre Revå.

Dyet og Valle

Interessant bebyggelse er det også på Valle og Dyet. Dystua er et høyt røstet enetasjes hus, typisk for husmannsplassene på 1700- og 1800-tallet, men forholdsvis stort. Innenfor granhekken på Valle ligger et interessant tun med et fredet såkalt kåpestabbur, og hovedbygning fra 1700-tallet, artistisk ombygd i 1919. Hvitmalte søyler over to etasjer danner en portico eller sval i fasaden foran uregelmessig plasserte vinduer.

Tettstedsbebyggelsen

Ser man bort fra noen enkelte hus fra slutten av 1800-tallet er tettstedsbebyggelsen dominert av mellomkrigstidas boligbygging på romslige tomter langs veiene. Denne bebyggelsen representerer den tidligste bosetningen uten direkte tilknytning til primærnæringene, og det er først og fremst

i den sammenheng den har kulturhistorisk interesse. Bygningshistorisk er bebyggelsen typisk for denne perioden, og husa er preget av sveitserstil eller 30-tallets knappere uttrykk. Den er preget av skiftende smaksoppfatninger og krav til boligstandard, og har stedvis et sterkt ombygd preg. Sterkt ombygd er også Meieribygningen fra 1882.

Overordnede strukturer - veier -

For et sted som Sande er de underliggende strukturene svært verdifulle kulturminner. Det gamle veinettet understreker like godt som enkelte av bygningene den samlende funksjon dette stedet har spilt i bortimot 1000 år. Uten denne sammenheng framstår mange av kulturminnene isolert og uten mening.

Sande er et sted hvor veiene møtes. De mange veiene gjør at alle har "sin" vei, alt etter hvor de bor. Slik sett knytter det seg identitetsverdi til dem. Veiene her har betydning som går utover det rent trafikkavviklingsmessige. Veinettet bør derfor tillegges vekt som kulturminne, og være med i den videre utviklingen av tettstedet. Det kan gi langt viktigere premisser enn f.eks. kontekstualitet i forhold til byggeskikk osv.

Sande sogn på 1770-tallet. Karttegneren har fått med de viktigste vassdraga, veiene og gårdene samt navn på sameieskogene rundt bygda. Original i Riksarkivet.

VIRKNING/KONFLIKTVURDERING

Alternativene

Utbyggingsalternativene tar felles utgangspunkt i en dyp skjæring i området mellom Prestegården og Tømmerås og fortsetter på fylling over jordene og når terrengnivå mellom Dygata og Teienveien. Alternativ D2 medfører riving av bolighus i Dygata og Nylinna - Lillegata samt noen hus på nordre Revå. Alternativ D3 unngår nordre Revå men forutsetter riving av bolighus. Alternativ D4 rammer bare boligbebyggelsen på Nylinna. Videre sørover går D2 inn på dagens trasé ved Lillegata, D3 svinger inn ved Vesleelva mens D4 går rett sørover mot Vesleelva og skogkanten

Begrensninger i konfliktvurderingene

Konfliktvurderingen har visse begrensninger. Forslagene har ikke fastsatt stasjonslokalisering. Det er her gjort forsøk på å si noe om hva slags problemstillinger lokaliseringsspørsmålet reiser i forhold til kulturminnestrukturen. Det må presiseres at dette har en generell form. Ny Vestfoldbane vil medføre omlegging av veisystemet i og rundt tettstedet. Dette har både direkte og indirekte virkninger i forhold til kulturminnene, og problemstillingen er bare så vidt berørt.

Alternativ D2

Kombinert med tunnel C4a lenger nord kommer D2 ut i svært dyp skjæring nordvest for Prestegården og går ut på relativt høy fylling, 6-7 m, sørover mot Dygata. Med stasjonslokalisering her medfører forslaget alvorlig konflikt med kulturverninteressene. En høy fylling vil konkurrere på en uheldig måte i forhold til det beskjedne høydetraget som middelalderkirken ligger på. Det er viktig for opplevelsen av kirken og de andre kulturminnene her at de kan ses i sammenheng med de overordnede landskapstrekkene slik det ennå er mulig fra disse åpne områdene i vest, og det er viktig at linjeføringen kommer så lavt som mulig på den søndre delen av jordene.

Bebyggelsen i Dygata og Nylinna rammes direkte. Dette dreier seg i hovedsak om bolighus fra mellomkrigstida og seinere. Virkningen av dette er lokal. Overskjæring av veiene Dygata, Teienveien og Nylinna representerer en stor konflikt, fordi det rører ved noen av de eldste og viktigste strukturene som har med Sande som kirkested og samlende punkt i bygda. Det er av avgjørende betydning at ny lokalisering av jernbane og stasjon forholder seg bevisst til disse strukturene.

Konflikten avbøtes dersom banen ligger så lavt at veiene kan passere over. Ved Nylinna ser dette ut til å være mulig. Selve utformingen av skjæringen blir da svært avgjørende for inntrykket. For Dygatas vedkommende ligger traséen så høyt at det kan lages passasje under, men det er ingen god løsning.

D2 rammer sannsynligvis bebyggelsen på gården nordre Revå direkte. Jernbanelinja vil ligge i skjæring kloss opptil tunet eller restene av det. Dersom driftsbygningen rives vil det neppe være hensiktsmessig å bygge ny innenfor jernbanen, og tunet står i fare for å bli delt, i verste fall revet i sin helhet. Uansett løsning utgjør dette en stor konflikt i forhold til kulturminnene. Avbøtende tiltak vil ha liten verdi.

Alternativ D3

D3 kommer inn til Dygata på samme måte som D2. Konfliktene blir tilsvarende. Bebyggelsen og kirkestedstrukturen rammes også på samme måte som ved alternativ D2. Alternativet går klar av bebyggelsen på nordre Revå. Legges linja så pass lavt som foreslått er det mulig å opprettholde gårdsbruket og bevare dagens bilde under visse forutsetninger. Gårdsbruket må sikres nødvendig driftsveiforbindelse over jernbanen. Tettstedsveksten må begrenses slik at den direkte kontakten mellom gårdstun og dyrkingsarealer beholdes. Det kan tenkes gode løsninger der

tettsted og jordbruk griper inn i hverandre i en fingerstruktur. En viss tettstedsvekst mellom Dygata og Teienveien må ikke nødvendigvis utgjøre noen konflikt i forhold til nordre Revå.

Dersom arealene vest for gården settes av til tettstedsutvikling, blir tunet liggende i en helt ny situasjon. Den direkte sammenhengen mellom tun og jorder blir brutt. Tunet får en u hensiktsmessig plassering, og de driftsmessige ulempene kan bli en trussel overfor kulturminnene. Jordbrukets nærvær helt *opp mot* tettbebyggelsen understreker den sentrale rolle det spiller i bygda. *Innlemmet* i tettstedet framstår ikke lenger gården i en meningsfull sammenheng.

Fra Nylinna til Vesleelva går D3 i en kurve inn mot den eksisterende banen. Dette vil føre til en ny oppdeling av jordbruksarealene. Nødvendig utskifting av jorda vil trolig fjerne de siste restene av de gamle eiendomsforholdene. Dette representerer ingen stor konflikt, men eiendoms grensene her avspeiler eldre tiders disponering av arealene og er å betrakte som kulturminner.

Alternativ D4

D4 ser ut til å passere jordene vest nordvest for kirken på relativt lav fylling. Dygata passerer utenfor bebyggelsen.

Overskjæring av Dygata og Nylinna reiser de samme konflikter som alternativ D2. D4 avskjærer et større areal enn de to andre alternativene, men problemstillingen i forhold til kulturminnene på nordre Revå blir omtrent de samme som for D3. Overskjæringen av jordbruksarealene øst for Finstad har ingen alvorlige konsekvenser for kulturminner.

Stasjonslokalisering

Stasjonsplassering nord for Dygata slik det bl.a. er foreslått ved D2-alternativet vil forrykke tyngdepunktet i bygdesenteret dramatisk. For å knytte stasjonen sammen med det eksisterende tettstedet vil det være nærliggende å ta i bruk området mellom ny stasjon og Prestegårdsalléen. Dette arealet er svært stort, og det er grunn til å frykte en fortsatt klattvis utflyting av tettstedet.

Stasjonslokalisering vest for nordre Revå gjør det mulig å bygge videre på den historiske strukturen i sammenknytting til det eksisterende tettstedet, slik det bl.a. kommer fram i tettstedsanalysen.

Eksisterende bane som kulturminne

Det antas at den eksisterende jernbanen vil bli fjernet. Dette har ikke nødvendigvis noen negative konsekvenser for kulturminnene. NSB har solgt stasjonsbygningen for flere år siden. I stasjonsområdet frigjøres store arealer. Selve banelegemet har ikke spesiell betydning som kulturminne. I forhold til kirken, den nye kirkegården, Prestegården og jordene kan det være en fordel at den fjernes, men samtidig fjernes også en barriere som har virket effektivt mot tilfeldig nedbygging.

Jernbanen har satt sitt avtrykk i tettstedets struktur, men hovedretningen er sammenfallende med den gamle veien som fremdeles vil ligge her.

Kulturmiljøet som helhet

En omlegging av jernbanen gjennom tettstedet Sande vil få store konsekvenser for stedet, først og fremst fordi stasjonen, tettstedets sentrum får ny lokalisering. Med bevisst planlegging vil det likevel være mulig å bevare de mest verdifulle kulturminnene her. Det vil være nødvendig med videre oppfølging for å ivareta kulturminnevernets interesser fordi det ennå er så mange usikkerhetsfaktorer, bl.a. knyttet til stasjonsplassering og trafikkavvikling.

Fargefoto:

Gårdstunet på nordre Revå sett fra nordvest. Til v. skimtes hovedbygningen med stabburet foran, sidebygningen og driftsbygningen

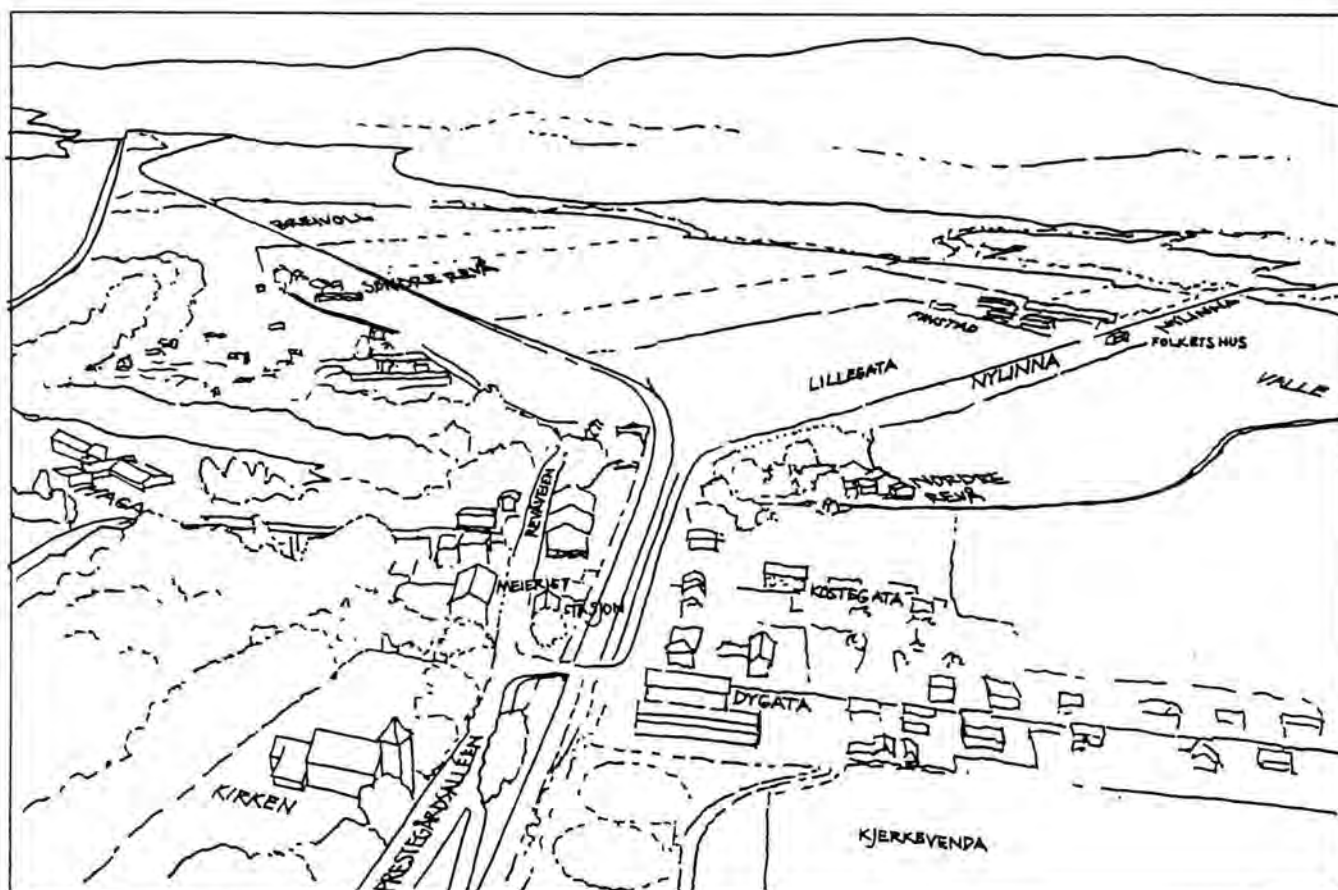
Høydedraget som kirken ligger på hever seg så vidt over den flate sletta.

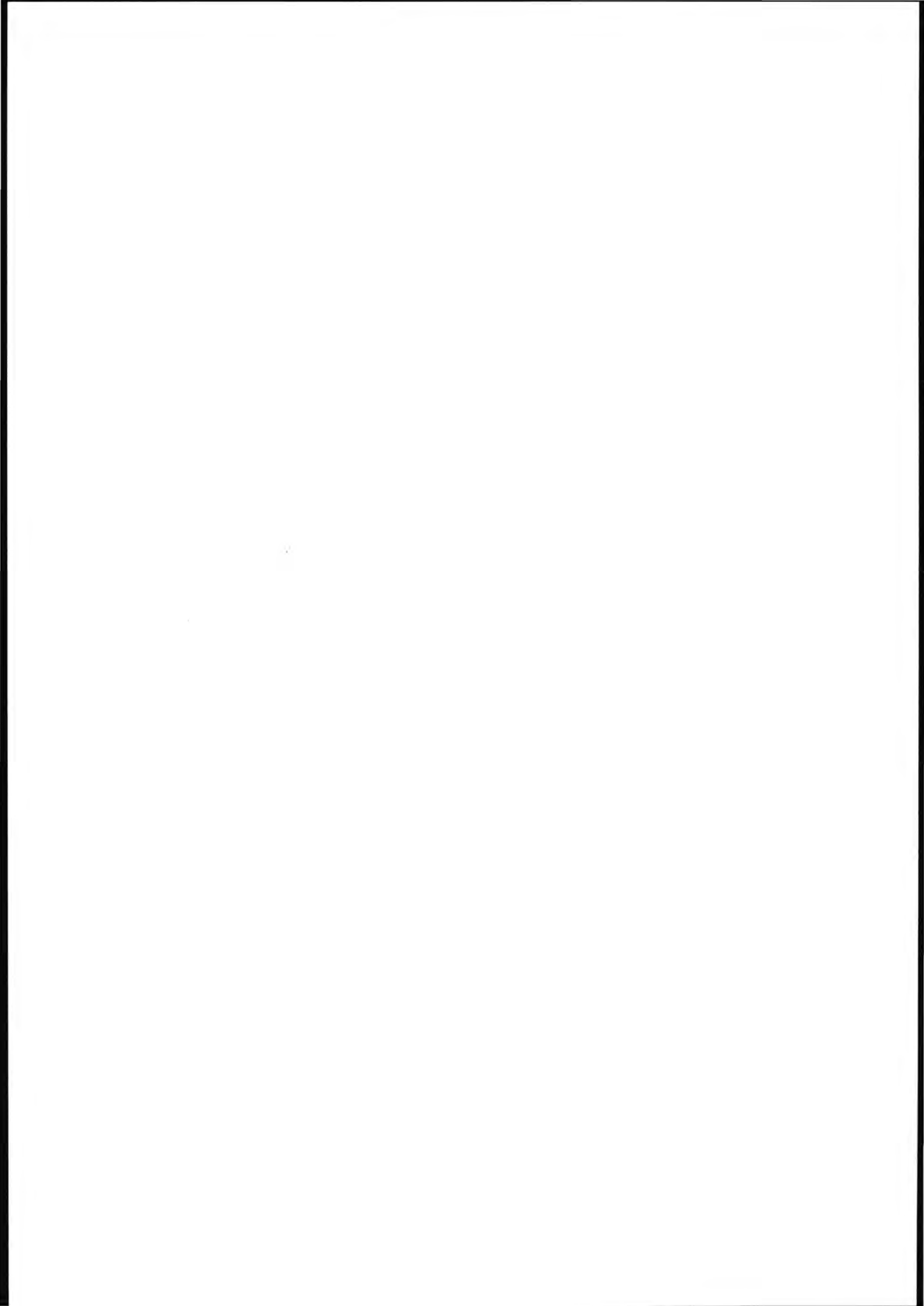
Hovedbygningen på nordre Revå (20/1)

Flyfoto fra Sande sett nordfra

Sande kirke sett fra nord.

Stedsnavnoversikt til flyfoto

Kulturmiljø 0713-04

Ve - Ødegården

Innholdsoversikt

side

OVERSIKTSDATA

19

HISTORIKK OG BESKRIVELSE

23

GENERELLE TREKK

23

Tidlig bosetning

23

Dagens gårder

24

Utmarksressursene

28

Lokale utmarksveier

29

Allfarveier

30

Gamle bryggeanlegg

30

Bolig- og fritidsbebyggelse

31

Skoler

32

Krigsminner

33

GÅRDER OG STEDER

33

Ve

33

Plassbebyggelsen på Ve

35

Holm

37

Skjervik

38

Ytre Berg

39

VURDERING

40

VIRKNING OG KONFLIKTVURDERING

41

Alternativene

41

Alternativ D4a

41

Jernbanen som kulturminne

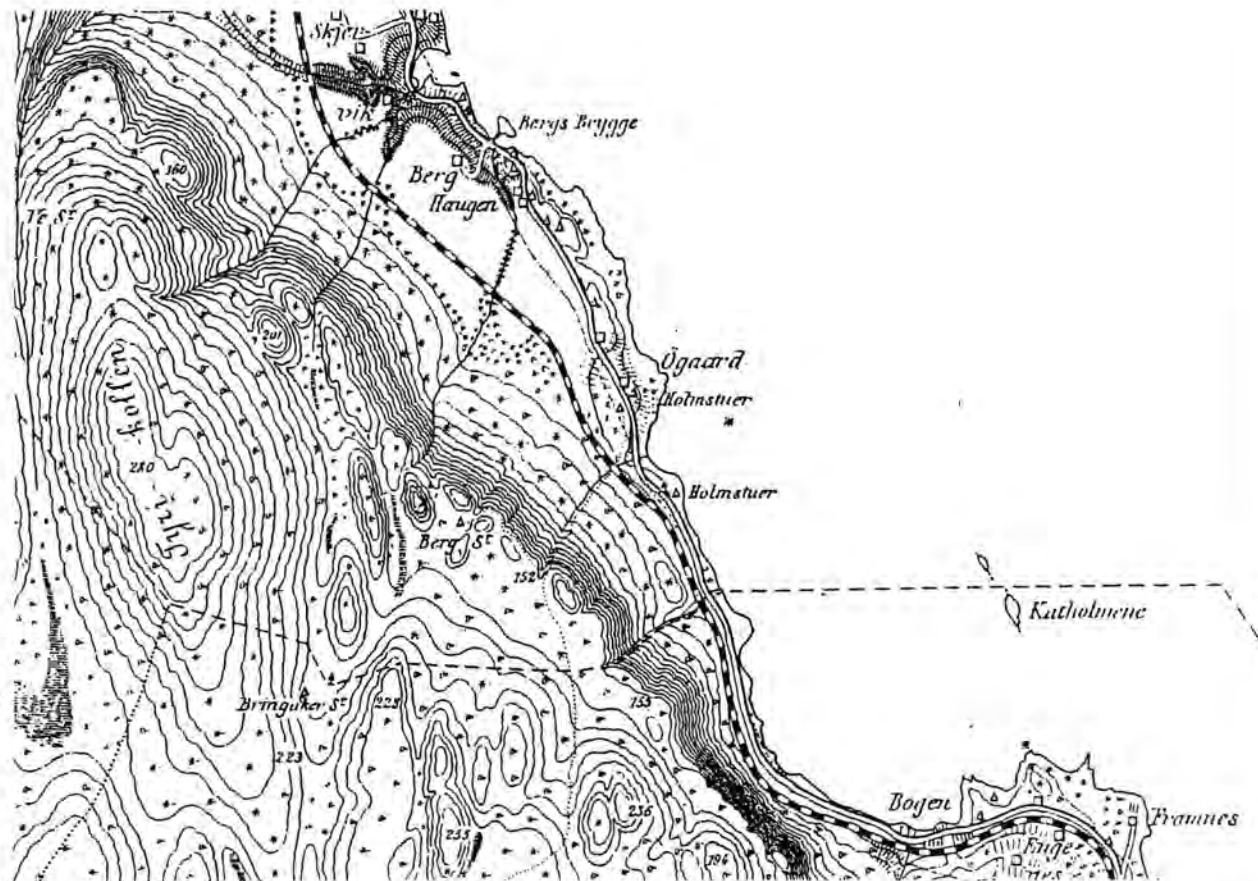
42

Utgåtte alternativer

42

Konklusjon

44

Kulturmiljø 0713-04

Ve - Ødegården

Oversiktsdata

KOMMUNE

Sande

TRASÉALTERNATIVER

D4a daglinje Veshagan - Holm - Skjerviklia

utgåtte alternativer som er omtalt:

D3 (*ytre linje*) østlig daglinje Ve - Holm - SkjervikliaD4b (*ytre linje*) daglinje Veshagan - tunnel i Veås daglinje i Skjerviklia til tunnelpåhoggD4c (*indre linje*) daglinje Veshagan - tunnel i Veås nordligere tunnelpåhogg

KARTBLAD

Økonomisk kartverk: CJ 036-5-2, CJ 037-5-4

Prosjektkart HN1

GÅRDSNUMMER

1	<i>Ytre Berg</i>	4	<i>Søndre Ve</i>
2	<i>Skjervik</i>	5	<i>Mellom-Ve</i>
3	<i>Holm</i>	6	<i>Lille-Ve</i>

FØRREFORMATORISKE LOKALITETER

0713/04/CJ 037-5-4/00002	funnsted
0713/04/CJ 037-5-4/00003	funnsted
0713/04/CJ 037-5-4/00008	skattefunn
0713/04/CJ 037-5-4/00009	gravhaug
0713/04/CJ 037-5-4/00010	funnsted
0713/04/CJ 037-5-4/00011	løsfunn
0713/04/CJ 037-5-4/00012	løsfunn
0713/04/CJ 037-5-4/00013	steinalderlokalitet
0713/04/CJ 037-5-4/00014	løsfunn
0713/04/CJ 037-5-4/00015	vegetasjonsmerker
0713/04/CJ 036-5-2/00002	vegetasjonsmerker

NYERE TIDS LOKALITETER

0713-04-01	Nordre Holm	0713-04-08	Skogly - Fegata
0713-04-02	Holm (3/1)	0713-04-11	Lindengstua
0713-04-04	Holm (3/2)	0713-04-12	Skjervik (2/2 og 2/5)
0713-04-05	Ve-tuna	0713-04-13	Skjervik (2/1)
0713-04-06	Bergan-Ve	0713-04-14	Holm skole
0713-04-07	Eikelund	0713-04-15	Tømmervei i Skjerviklia

Utsnitt av to eldre rektangelkart over Ve - Ødegården, det øverste fra 1876-78, det nederste fra 1893. Original målestokk 1:10 000 og 1:25 000. Statens Kartverk.

AVGRENSNING

Kulturmiljøet avgrenses i sør av kommunegrensa mot Holmestrand, i nord av de åpne slettene nord for bebyggelsen på Ve, i øst av Sandebukta og i vest av bratthenget til de store åsene og utmarksområdene vest for Sande. Kulturmiljøet har en klar geografisk avgrensning unntatt i nord, hvor Ve-gårdenes innmark glir over i Sandesletta, og det er mange berøringspunkter med hensyn til eiendomshistorien nabogårdene imellom.

VERNESTATUS OG PLANFORHOLD

automatisk fredete kulturminner

Det er automatisk fredete kulturminner på Lille-Ve (6/1, 7/4, 8/2), Søndre Ve (4/3), Ytre Berg (1/1) og Skjervik (2/2, 16, 31, 35, 36).

kommuneplanen

Hele landområdet fra Sandebukta til Sandeelva og Vesleelva, med avgrensning i vest av E18, er etter Kommuneplan for Sande vist som båndlagt område, planlagt vernet etter naturvernloven.

NATURGRUNNLAG OG AREALBRUK

Området omfatter kysten langs vestsida av Sandebukta. De skogklede åsene som omgir Sande-bygda går over i et langt steilere klippelandskap sørover kysten. Det brede, flate elveslette- og fjordbunnlandskapet på Sandesletta smalner gradvis sørover til en smal tarm under fjellveggen. Kysten og fjellveggen avgrenser landskapsrommet, som i hovedsak er preget av åkerbruk. Jordsmonnet består for det meste av marine avsetninger. Dette leirlaget med dekke av matjord er flatt ved Ve og mer bølgende småkupert sør for Holm - hvor enkelte bekkefar fra åsen i vest har gravd ut ravinedaler vest-øst. Fjellgrunnen stikker flere steder opp i dagen i langstrakte høydedrag og koller orientert nord-sør, som strandlinja og fjellveggen i vest. Et slikt høydedrag følger strandsonen. Andre ligger som løst sammenhengende belter av åkerholmer i jordveien. Gårdsbebyggelsen er i hovedsak lokalisert til disse åkerholmene.

Arealbruken er i dag preget av jordbruk, et relativt stort innslag av fritidsbebyggelse, boligbebyggelse og samferdsel. E18 og en eldre trasé av hovedveien, samt Vestfoldbanen følger denne smale korridoren langs Sandebukta. Rekreasjon og fritid med basis i badeliv og fiske preger utnyttelsen av strandsonen i stor grad. Åsen i vest er utmark.

Mellom gårdsbebyggelsen på Skjervik og det skogklede høydedraget i vest ligger jordveien som plane, slette åkre, oppdelt av enkelte dype bekkedaler fra fjellet i vest. Bildet er tatt sørover, med tunet på Nordre Skjervik til venstre.

Historikk og beskrivelse

GENERELLE TREKK

Tidlig bosetning

Historien om den eldste bosetningen bygger i stor grad på registrerte fornminner og arkeologiske funn. Innenfor dette kulturmiljøet er det registrert svært få faste fornminner. Men vi kjenner imidlertid til at det på flere av gårdene her er gjort gjenstandsfunn fra ulike perioder av forhistorien. Flere av gårdene er også nevnt i skriftlige kilder fra middelalderen og på minst to av dem er det gjort gjenstandsfunn som kan dateres til denne perioden.

steinalderbosetning

De eldste sporene etter en menneskelig aktivitet i området skriver seg trolig fra yngre steinalder. Den gang vannet sto 20-25 m høyere enn i dag og skjærgården bestod av nes, øyer og holmer. Området vest for Holm stasjon var f.eks. et framstikkende nes med en lun vik mot sør, beskyttet av tangen på nordsida som må ha vært mer værhard. Lenger sør, rett nord for hyttebebyggelsen på Ødegården og omkring Berg, dannet landskapet lune lokaliteter hvor det kan ha vært fint for steinaldermenneskene å bo. Ressurstilfanget på slike kystboplasser har nok i stor grad kommet fra et fiskerikt farvann hvor det også har vært god tilgang på sjøfugl og havpattedyr. Hvorvidt disse menneskene livnærte seg av fangst og fiske alene vet vi foreløpig lite om. Løsfunnene kan peke i retning av at menneskene som bodde her i yngre steinalder også har vært tidlige jordbrukere.

jernalderbosetning

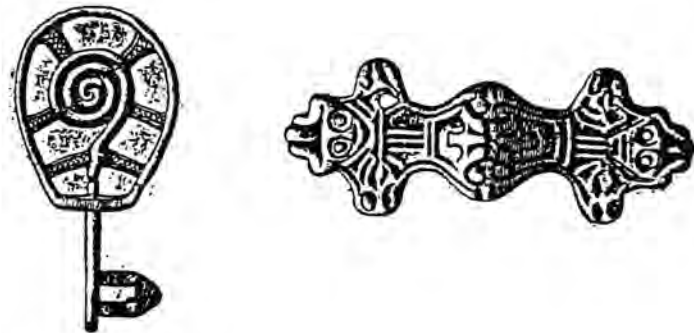
Hvor jernalderens gårdsbosetning lå i dette området vet vi foreløpig svært lite om. Vi har ikke registrert spor etter denne bosetningen i form av husrester. Det er imidlertid sannsynlig å tenke seg at datidas gårder har ligget på de samme iøynefallende nord-sør-gående høyderyggene, der også dagens bosetning ligger. I slike fulldyrka jordbruksområder vil sporene etter menneskelige aktiviteter i forhistorisk tid ofte være betydelig redusert. Allikevel kan man ikke se bort i fra at det fremdeles finnes boplassspor og graver bevart under dagens åkerjord.

gravfunn

De jernalderfunn vi har kjennskap til fra dette kulturmiljøet mangler i de fleste tilfeller nøyaktige opplysninger om funnsteder og funnkontekster, og dette vanskeliggjør forståelsen av bosetningshistorien i området. Andre steder i Vestfold finnes gravfelter som ofte indikerer fast bosetning, men det er ikke registrert her. Vi vet imidlertid at et stort mannsgravfunn skriver seg fra Skjervik, så det har sikkert ligget gravhauger her tidligere. Disse er trolig blitt fjernet i nyere tid. I mange tilfeller kan man spore fjernede gravhaugene i forbindelse med flyfotograferinger av vegetasjonsmerker i dyrka mark. Både på Skjervik og på Berg fotograferte vi i 1993 ringer i åkrene som vi tolker som fotgrøftene etter overpløyde gravhauger.

Deler av skattefunnet fra Ve. En nøkkel av bronse og en likearmet spenne av bronse fra vikingtid. Illustrasjonene er hentet fra Ab.1872.

kultisk samlingssted?

Visse områder markerer seg ofte som mer spesielle enn andre. Innenfor dette kulturmiljøet står Ve i en slik posisjon. Ved siden av at man her har funnet et skattefunn fra vikingtid, er tolkningen av gårdsnavnet *Ve* særlig interessant: helligdom eller hellig sted, kultsted. Funnene på stedet gir imidlertid ikke sikre antydninger om dette stedet har vært en kultisk samlingsplass i forhistorisk tid. Til det er funnene for få og kunnskapen om funnforholdene svært mangelfull. Området peker seg imidlertid ut som svært interessant i forskningssammenheng. (jfr. s. 27)

Dagens gårder

Områdets gårder slik de ligger i dag, er resultatet av en lang utviklingshistorie som bare delvis er kjent. Historien inneholder delinger og sammenslåinger av gårder. Tidligere gårder har forsvunnet, og bare navna lever videre. Jordstykker har skiftet eiere, enten gjennom kjøp og salg eller ved jordskifte. Områder som tidligere enten var eng eller skogsområder er oppdyrka til åker i nyere tid.

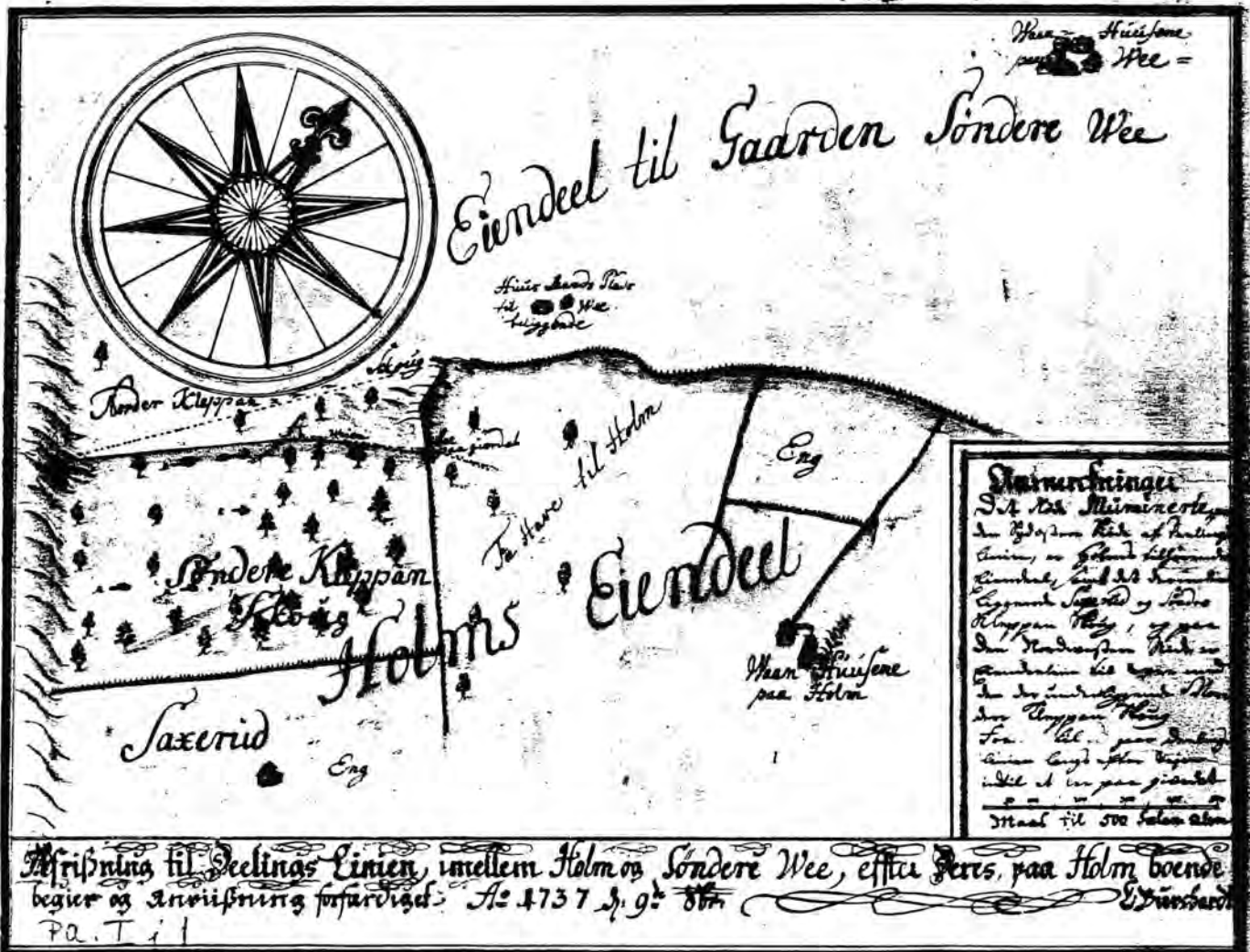
gårdsnavna

Kulturmiljøet omfatter i dag de fire navegårdene Ve, Holm, Skjervik og Ytre Berg. Om gårdsnavnet *Ve* er kulturelt betinget, så er de andre trolig naturbeskrivende. *Holm* kan være en grønn flekk eller fjell i dagen i åkeren, en åkerholme - og slike er det mange av i området. Eller navnet kan vise til en rund, landfast formasjon - f.eks tangen med Holmsåsen? *Skjervik* er trolig sammensatt av skjær og vik. Trolig er det Skjervikbukta som ligger straks nedenfor gården som ha gitt den dens navn. Vi finner gårdsbebyggelsen til *Ytre Berg* på den mest markante av de oppstikkende bergryggene i området, og det er rimelig å tro at det er denne som er bakgrunn for gårdsnavnet. *Ytre* er en matrikkeltilføyelse for å skille den fra gården Berg nord i Sande-bygda.

forsvunne gårder

Noen av gårdene som har forsvunnet kjenner vi navna til. På lille Ve er det en åkerholme med kilde og mulige tufter rett nord for Ve-tunet. Den kalles *Øy-Åsnes*, og kan ha bakgrunn i et øde bruk under nabogården i nord, *Åsnes*. *Kleppan* var selvstendig gård i middelalderen og ble trolig lagt øde etter Svartedauden. I etterreformatorisk tid er den blitt delt

Dette kartet fra 1737 ble opptatt i anledning av en grensetvist mellom Holm og Søndre Ve. Øverst t. h. ses bebyggelsen på Ve. Det store antallet hus indikerer nok at tunene lå samlet som i dag. For øvrig er kartet vanskelig å tolke, men det viser at det var skog et stykke ut på sletta nedenfor åsen i vest - i dag er alt oppdyrket her. Navnene «Norder» og «Søndre Kleppan Schoug» viser trolig hvor middelaldergården Kleppan hadde ligget, dessuten at den var delt mellom Ve og Holm. Dette er et vanlig trekk ved gårdene som ble liggende øde etter Svartedauden. Navnet «Saxerud» på kartet viser at denne gården lå sør for Kleppan. Her var det eng, og huset på kartet var kanskje ei utløe. Kart fra Riksarkivet.

mellom Ve og Holm. Navnet Kleppan kan ha utgangspunkt i *kleppr* som betyr fjellknatt. Navnet beskriver altså karakteristiske landskapselementer i området, i likhet med Holm og Berg. Et delekart fra 1737 mellom Holm og Ve knytter Kleppan til området øst for bebyggelsen på disse gårdene, der det nyere bruket Eikelund ligger i dag.

Sakserud, Halsen og Ødegården

Sakserud og Halsen er navn på to ødegårder som nevnes sammen med Skjervik og Holm på 1600-tallet og seinere. Sakserud var gård i middelalderen. Sakserud er et rud-navn sammensatt med mannsnavnet gno. Saxi, og hører trolig hjemme i kristen middelalder. Sakserud-navnet lever videre i Sakserudvika sør for Holmsåsen, og er dessuten knyttet til området ved Holm stasjon. Nord for stasjonen er det nok en ubebygde åkerholme med kilde eller brønn, og kanskje denne kan knyttes til Sakserud? Sør for Berg, mot kommunegrensa, er et ganske stort område

som kalles *Ødegården*. Dette området er i dag er matrikulert under Holm og Skjervik, selv om det ikke er arealmessig sammenheng. Det er derfor rimelig å tro at det har ligget en gård her en gang som har blitt delt mellom disse to gårdene. Det er ikke urimelig at dette var *Halsen*. Navnet Halsen knyttes i dag til noen utstikkende svaberg sør for det store hyttefeltet, uttalt *hørsjen*. Trolig kan «Herserenna» vest i åsen også knyttes til stedsnavnet Halsen. Rygh knytter stedsnavn med hals til landskapsskillende former, bl.a. til lavere høyder som springer fram fra større. Hele hytteområdet *Øgarden* kan ses som et slikt framspring under Holmestrand-massivet. Området utgjør samtidig gårdenes og Sandebygdas avgrensning mot sør.

eiendommer og bruksdelinger

Ve, Skjervik, Kleppan og Sakserud er kjent fra skriftlige kilder fra ca 1400, Holm fra 1593 og Berg og Halsen fra 1668.

Gårdene i området kom tidlig i bondeie, flere av bruka trolig alt fra 1600-tallet. Ve er i dag den største gården og delt i flere bruk. Her har delinga i to eller tre trolig svært lange tradisjoner. Også Holm og Skjervik framstår i dag med flere bruk og driftsenheter, men her har dagens bilde sin bakgrunn i bruksdelinger fra 1830-tallet. Før den tid var det trolig kun ett gårdsbruk på hver av disse gårdene. Gårdsbruket Berg har etter det en vet forblitt udelt. Et småbruk kalt *Ødegården* ble fradelt Skjervik i 1821.

Utover 1800-tallet kom det flere gårdsdelinger slikt at det i dag er et jevnt belte med gårdsbebyggelse i det sentrale området fra Ve til Berg. I tillegg har det fra slutten av 1800-tallet skjedd en utstrakt fradeling av småbruk, boligeiendommer og tomter for fritidsbebyggelse. Disse er i hovedsak lokalisert langs den gamle hovedveien, i liten grad til de eldre tunområdene.

gårdslandskapet

Eldre kart viser at områdets hovedstrukturer når det gjelder gårdsbebyggelse, ferdsel og småhusbebyggelse har dype tradisjoner. Gårdsseiendommene ligger som parallelle teiger orientert øst-vest slik at de fleste bruka har arealer fra sjøen til åskanten. Ve har også skog videre oppover i åsen. Innmarka nyttes i dag hovedsakelig til korn- og noe grønnsaksdyrking. Både jernbanen og E18 går på tvers av eiendommene og stykker dem opp. Jordene inn mot åskanten bærer enkelte steder preg av moderat bakkeplanering og noen bekkefar har blitt lukket. Men særlig på Skjervik deles innmarka av ravinedaler som fremdeles er relativt åpne etter tradisjonell beitebruk. I randsonen mellom fjellveggen og innmarka er det frodig skog hvor det før var beitehager.

gårdsbebyggelsen

Den eldste gårdsbebyggelsen ligger på det beltet av fjellknauser eller åkerholmer som løper omtrent midt i jordbruksområdet. Bebyggelsen er orientert samme vei som knausene de ligger på og understreker landskapets nord-sør-gående linjedrag. Tunformene er tilnærmede firkanttun, men naturlig nok ofte langsstrukne. De reneste firkantuna finner vi på Bergan-ve og Søndre Holm. Fordi den eldste gårdsbebyggelsen er lokalisert til de oppstikkende bergnabbene ligger hovedtuna relativt samlet. Ve-gårdene har det tettete bygningsmiljøet, med flere bruk samlet i en tunklynge. Gårdsbebyggelsen viser samlet stor spredning i alder og typer. Det er særlig de gamle våningshusa på Ve som gir denne dimensjonen til kulturmiljøet, men også gamle driftsbygninger på Ve og Skjervik.

Motstående side . Sandebukta slik løytn. Heyerdahl tegnet den på kart i 1825. Men flere gårder (firkantsymbol) samt plasser og stuebebyggelse (trekantsymbol) er ført på senere. Forskjell i skrivemåte viser hvilke.

husmannsplasser

Det har vært mange husmannsplasser tilknyttet gårdene i dette området, særlig under Ve. De har vært lokalisert i ytterkant av innmarka, særlig langs stranda og den gamle kongeveien, men også under åsen i vest og innover i skogen, slik som på Holm og Ve. Det viktigste livsgrunnlaget for disse var nok gitt av virksomheter knyttet til ferdselen, skogbruket og fjorden. En annen forutsetning kan ha vært de relativt store arealene som lå under gårdene. Noen av plassene kan ha hatt sin bakgrunn i gamle ødegårder.

Utmarksressursene

matrikulert under Ve

På innsida av den steile fjellveggen er det store sammenhengende områder med skog og utmark. Utmarksområdene har hatt stor betydning langt tilbake. Den eldre eiendomshistorien knytter det meste av utmarksområdene til Ve. Alt areal fra platåkanten og innover mot kommunegrensa er matrikulert under Ve-gårdene. Unntatt er skoggården Oreberg som ligger vest for Ve. Den steile fjellkanten øverst i bratthenget bak Holm, Skjervik og Berg setter en naturlig begrensning for tilgjengeligheten til utmarksressursene for disse gårdene. Gårdenes eiendomsgrense følger fjellkanten mot Veskogen. Det er ikke kjent setre under Holm og Skjervik, men Berg har hatt en seter inne i kanten av utmarka sørvest for gården, på grunn matrikulert under Søndre Ve. Det skal ikke ha stått seterhus her i dette århundret, men setervollen skal kunne la seg påvise. Den er avmerket på kart fra 1825 og 1893. Det er først og fremst under Ve at seterdrift er dokumentert. Ve-gårdene hadde sine seterområder ved Orebergvannet. De gamle seterhusa skal i dag være erstattet med hytter.

handelsskog

Mye av den store Ve-skogen har vært handelsskog og har skiftet eiere ofte. Dette gjelder blant annet store deler av søndre Ve-skogen som ligger bak Skjervik, Holm og Ytre Berg Under første verdenskrig, da denne eiendommen lå under gården Bringaker i Botne, ble det drevet storhogst her. All skog, både bartrær og lauvtrær, ble avvirket. *Bringakersetra* ble bygd da, ikke som seter, men skogshusvære for tømmerhoggere. Her står fortsatt koie og stall, et stykke sør for den gamle Bergsetra. (Seternavnet skal Bringakersetra ha fått i seinere tiders turist-sammenheng.) Før andre verdenskrig ble skogen i dette området knyttet til Skjervik (bnr 2) ved salg.

isrenna ved Skarsbekken

Som så mange andre steder langs Oslofjorden har vannene i området vært utnyttet i den iseksporten som blomstret opp etter 1850. Det ble skåret is på Orebergvannet. Isen ble ført ned fra skogen i ei renne langs Skarsbekken og lagret for utskiping i ishus på Holmsåsen. Driften skal være opphørt før 1900. Langs isrenna er det gravd ny vannledning, så sporene etter den er borte. Men navnet *Isrenna* lever fortsatt, og i området skal det ligge drivhjul og vaier fra denne virksomheten.

lia

Foten av bratthenget og lia opp mot fjellet er utmarksområder som har vært matrikulert under de enkelte gårdene. Dessuten hadde Skjervik og Holm utmarksressurser i Ødegården. Både der og i liene var det viktige beiteressurser og skog både til tømmer, ved og gjerdefang. Fordelingen av disse ressursene ved seinere bruksdelinger synes å ha fulgt den vanlige utviklingen fra sameie og felles bruksrettigheter til utskifting i avgrensede eiendomsenheter. Ikke alle gårdene har fått sammenhengende eiendommer fra innmark til fjellet.

fossekraft i lia

Delet mellom Ytre Berg og Skjervik følger et bekkefar som kommer rett ned fra fjellet. Her er det også en liten foss som skal ha vært utnyttet til gårdsqvern og trolig sagbruk. Fortsatt finnes her rester etter oppmuringer av dam.

fisket

Fiske i sjøen, og særlig laksefisket har hatt betydning for gårdene fra gammelt av. Det har vært flere faste bunn garn langs stranda, men disse synes å ha gått ut av bruk for lenge siden. På svabergene på Halsen var det f.eks. garntørke.

Lokale utmarksveier

skogsvei og setervei ved Ve

fegate til Veshagan

Størst tilgjengelighet har det naturlig nok vært nord i området, nord for selve bratthenget og fjellskrenten. Den eldste og viktigste veien inn i utmarksområdet gikk etter kart fra 1825 å dømme fra Ve via Oreberg. Trolig er veien mot eiendommen Skogly en videreføring av denne. Dette var den gamle fegata som gikk i skillet mellom Mellom-Ve og Søndre-Ve mot Veshagan. Fegata ligger der ennå i dobbelt bredde, hvorav det søndre faret er i ferd med å gro igjen, mens den nordre brukes som vei til Skogly. I skogen bak Skogly er det tydelige far og oppmuringer etter veien videre vestover i lia og forbindelser til Eikelund. Også veien over Eikelund ser etter kart fra 1875 ut til å ha eldre tradisjoner. Dagens skogsbilvei nordover fra Holm stasjon er en utbedring av en eldre utmarksvei og har fått tilknytning til veien fra Ve.

sti langs delebekken, Siksaken

Lenger sør er forholdene for å ferdes opp i utmarka langt vanskeligere. Vest for tuna på Berg og Skjervik var den eneste kjente forbindelse i eldre tid en sti som følger den nevnte delebekken mellom Skjervik og Berg. Her kan folket på Berg ha tatt seg opp til plataet i den tida de hadde seterdrift der. Men den skal ha vært for bratt for dyra. Den nærmeste muligheten skal ha vært Siksaken som går opp bak hyttefeltet på Øgarn.

hestevei i Skjerviklia

Tømmerdrift i nyere tid har ført til en del veianlegg i bratthenget. Da skogen på plataet ble kjøpt av en av brødrene på Skjervik (bnr 2) rett før siste krig, gikk disse i gang med å bygge tømmervei i Skjerviklia - helt opp til skogeiendommene på plataet. Veien ble bygd i løpet av 1940. Den har utgangspunkt i lia bak Søndre Skjervik (bnr 1). Denne lia og de neder

Hesteveien i Skjerviklia er et imponerende byggverk i naturstein, bygd et par ti-år før motoralderen overtok tømmertransporten.

ste jordene, har etter gårdsdelingen blitt liggende under bnr 2 som også har veirett over Søndre Skjervik. Veien er et imponerende byggverk der den i små skjæringer og båret av tørrmurte forstøtninger, klamrer seg fast til bergveggen i stadig stigende nivå. Den er for det meste intakt, med unntak av ei lengre trebru over delebekken mot Ytre Berg. Dette var en vei dimensjonert for hestedrift. Den ble avløst av en traktorvei etter krigen, en utbedring av veien over Skarsløkka. Dette gikk bruka i området sammen om. Det er også bygd en ny traktorvei i Skjerviklia, men den går kun så høyt det er drivverdig tømmer i lia.

renna ved Øgarn

Tømmeret fra Skjervik-skogen inne i utmarka ble også tatt ut lenger sør, ved Herserenna, like nord for kommunedelet. Skjervik hadde fra gammelt av rettighet til «å renne» tømmer her. «Renna» som var en hestevei, gikk rett ned til Saltbubakken hvor det var tømmerlegge. Denne overgangen over jernbanen er i dag stengt.

Allfarveier

fra ridevei til Kongevei

Veiene har spilt en sentral rolle i Sandes utviklingshistorie. I dette sørlige området er det først og fremst den nord-sør-gående hovedveien, den gamle Kongeveien, som har vært viktig. Den ble utbedret som en av landets første kjøreveier på 1660-tallet og bandt da Kristiania, Drammen og Kongsberg til grevskapsbyene i Vestfold. Gjennom dette området betydde Kongeveien trolig bare en utbedring av en langt eldre allfarvei. Den gamle rideveien fra Sande og sørover til Botne og Holmestrand er beskrevet av biskop *Jens Nilsson* i 1593.

Kart fra 1772 og fra 1825 viser hvordan den eldste kjøreveien gikk. Forbi Ve og Holm ligger dagens E18 i den gamle veiens trasé, og følger trolig også i den gamle rideveiens spor. Men fra Holmsåsen og sørover helt til det store hyttefeltet Øgarden er E18 rettet ut og lagt vestenfor Kongeveien, som i dag ligger som parallell lokalvei gjennom hytte- og boligområdet. Kongeveien følger her stort sett innsida av bergknausene som ligger langs strandsonen. Den gir også tilgjengelighet til fjorden flere steder.

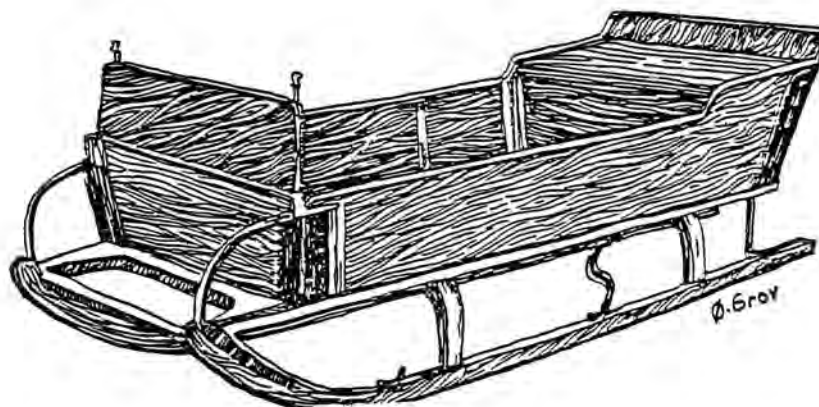
malmkjøring

Kjøring av malm til Eidsfoss verk og Jarlsberg verk var en viktig del av Sande-bøndenes vinterarbeid. Eidsfoss verk ble anlagt i 1697 og Jarlsberg verk i 1731. Det er kjent en rekke gruver og skjerp i Sande. Borgen-gruva regnes som den viktigste. Malmen ble kjørt til verkene. Gruvedriften var trolig på det største rundt 1770. Etter 1822 var det ingen drift lenger. Jernmalmen til Eidsfoss verk ble blandet med malm fra Arendal. Til å begynne med ble malmen tatt i land i Holmestrand og fraktet landeveien derfra, men fra omkring 1700 ble den losset på Holmsryggen under Skjervik hvor den ble lagret. På vinterstid ble den kjørt i malmsleder til Eidsfoss. Malmkjørene fulgte hovedveien nordover til Ve, men tok trolig av her og kjørte nordvestover gjennom Ve-tuna over til Stokke og Teien hvor de kom inn på Hanekleiva over til Hof. Den gamle veien gikk her temmelig rett opp Hanekleivene. Vinterveiene gikk i størst mulig grad langs vassdrag og over islagte vann. Malm fra Holmsryggen ble også kjørt veien over Bergstigen lenger nord i Sande.

Gamle bryggeanlegg

Holmsryggen er en naturlig steinbrygge som ligger på Skjerviks del av Ødegården. I dette århundret har den vært badeplass og brukes i dag som campingplass.

malmslede fra Sande.

Bergsbrygga

Bergsbrygga var en annen viktig lasteplass under seilskutetida. Her var det dyp havn som kunne ta store båter. Høy og trelast skal ha vært de viktigste varene som ble lastet her. Det finnes mange spor etter jernbolter i fjellet som viser hvor seilskutene var fortoyed.

vei over skogen til Hillestad

De gamle kartene fra 1700- og tidlig på 1800-tallet viser at utmarkssveien fra Ve til Oreberg også kan ha vært en mer allmenn forbindelse helt over til Hillestad.

jernbane og dampskip

Vestfoldbanen fikk plattform og stoppested på Holm i 1884, tre år etter at banen var åpnet. Det skal ha vært trafikken med alle sommergjestene til området som bevirket dette. Stoppestedet ble nedlagt i 1978, og stasjons-husa er revet. Det var også stoppested på Ve og Øgarn i åra 1929-1978. Allerede før jernbanen kom var det dampskipsforbindelse til Drammen.

Bolig- og fritidsbebyggelsen

plasser, småbruk og boliger

Dagens belte av bolig- og fritidsbebyggelse i strandsonen og langs konge-veien har trolig sin bakgrunn i eldre plasser og stuer som lå her. Gamle kart viser at dette området tidlig ble bebygd. Utover 1800- og 1900-tallet ble det skilt ut flere eiendommer til småbruk og boligformål. Stoppestedet på Holm førte til at det grodde fram bolig- og småbruksbebyggelse her. Det finnes imidlertid få hus bevart fra husmannstida. Den eldste bolig og småbruksbebyggelsen har vært gjenstand for mange bygningsmessige endringer og fornyelser. Men innimellom står enkelthus som er lite endret.

fritidsbebyggelsen

Utover 1800-tallet ble dette er populært sommersted for den voksende bybefolkningen, en utvikling som for alvor skjøt fart etter at det ble stoppested på Holm. Til å begynne med leide sommergjestene gjerne våningshuset på gårdene, mens gårdens brukere flyttet i bryggerhuset. Ganske tidlig ble det også bygd sommervillaer, først for de «kondisjonerte», seinere ble dette et yndet hytteområde for «vanlige folk». Blant de eldste sommerhusa som ble bygd i 1880-åra er Fridheim og Holmsvik ved Holmsåsen. Seinere er det skilt ut en rekke fritidstomter og bygd mange sommerhus og mindre hytter. De ligger dels spredt langs Kongeveien, dels samlet i felter.

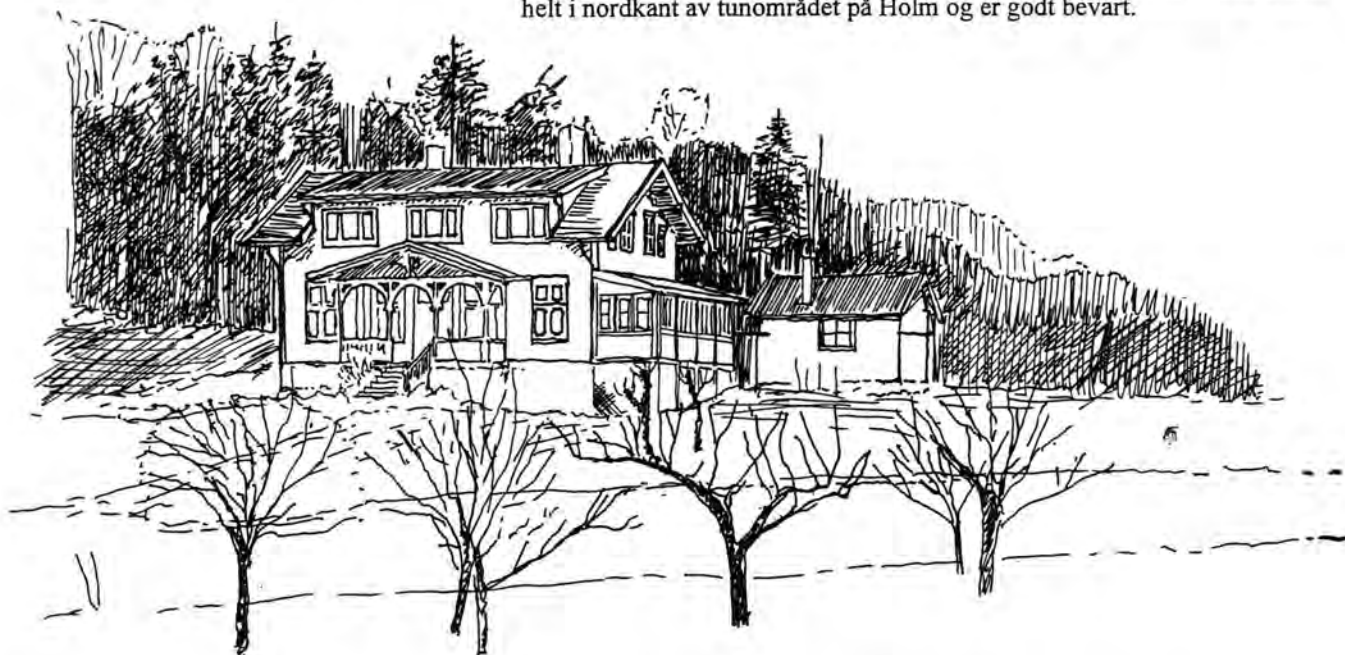
«Øgarn»

«Øgarn» er et slikt felt som er bygd ut suksessivt og enkeltvis med små enkle hytter i hovedsak fra 1930-tallet av. Før var dette et skogsområde under Holm-gårdene mot kommunedelet i sør. Den første fritidsboligen i dette området skal ha vært den som ordføreren i Drammen satte opp nede ved stranda på Halsen i 1919. Også ved foten av «åkerholmetuna» til de gamle gårdene ligger det små hytter. Hyttebebyggelsen er et svært karakteristisk trekk ved bygningsmiljøet i dette området. De speiler sin tids byggeskikk gjennom en kontinuerlig utbygging over snart 100 år.

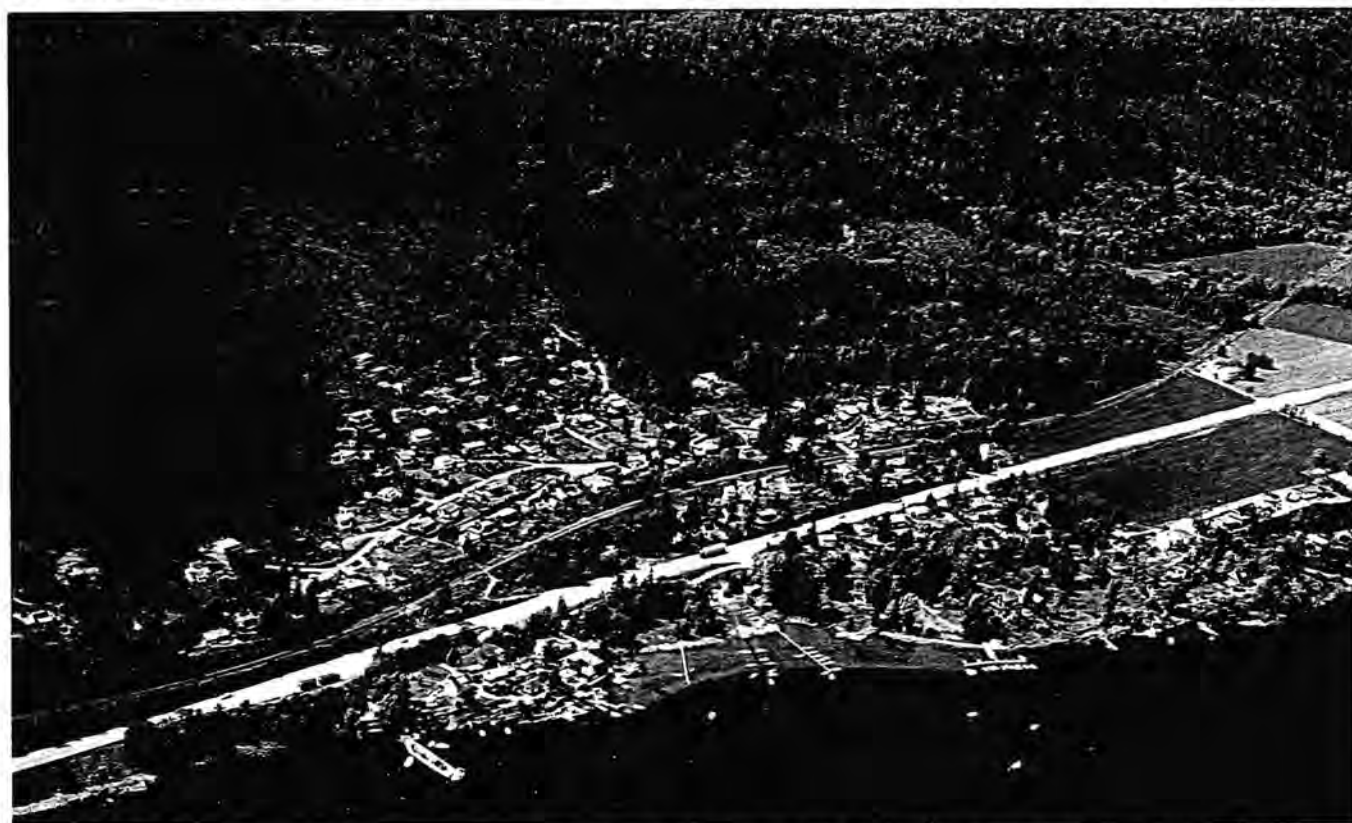
Mange er godt bevart. Den har stor interesse både bygningshistorisk og sosialhistorisk.

Skoler

Den første skolen i Valle fjerdingen, som dette området tilhørte, ble bygd rundt 1860 ved Åsnesbakken rett nord for Ve. Denne skolebygningen står ikke lenger. Det gjør derimot Holm skole som ble bygd i 1899. Den ligger helt i nordkant av tunområdet på Holm og er godt bevart.

Fridheim er visstnok det eldste av sommerhusa ved Holm. Det er bygd i 1882 og er preget av tidas sveitserstil.

Hyttefeltet «Øgarn» ligger helt sør i Sande og har et stort innslag av enkle funkishytter fra midten av 1900-tallet. Det nye jernbaneforslaget går inn i tunnel ved steinbruddet i åsen nordvest for feltet.

Krigsminner

Under 2. verdenskrig ble det av tyskerne planlagt ubåthavn ved Holmsåsen. Det ble påbegynt arbeid med å legge jernbanetrasé fra Ve. Skinner ble bare lagt på en kort strekning av traséen mellom jernbanen og E18. På Holmsåsen er det tydelige rester av den oppbygde traséen. Sidesporet til Holmsåsen ble tatt vekk ved omlegging til normalspor.

GÅRDER OG STEDER*Ve*

Gårdsnavnet Ve er skriftbelagt i Biskop Øystein Aslakssons jordebok fra ca. 1400. Navnet er det eneste i Vestfold og finnes kun fem andre steder i Norge. Tolkningen av gårdsnavnet kan være helligdom eller hellig sted, kultsted. Det er derfor verd å merke seg at man innenfor dette gårdsmiljøet og i dets nære omgivelser vil kunne gjøre funn av kultindikerende materiale. Navn av denne typen kan også representere eldre sentrumsfunksjoner.

gravhaug og funn fra jernalderen

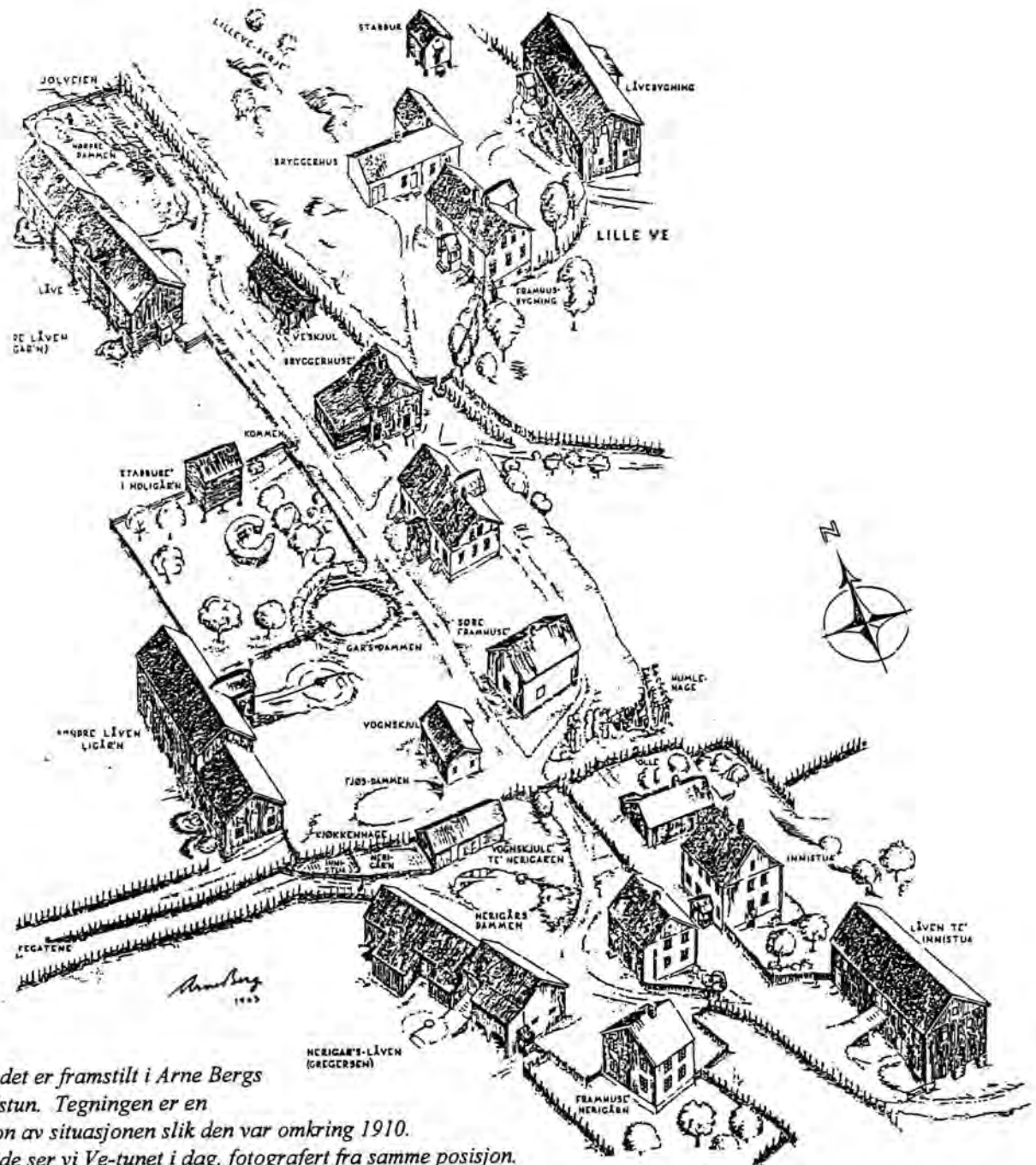
På Ve er det allerede gjort flere arkeologiske funn, men faste fornminner fra jernalder var før våre registreringer ikke kjent. I forbindelse med de arkeologiske registreringene for prosjektet i 1993 ble det imidlertid funnet en mindre langhaug på gårdstunet til Lille-Ve (gnr/bnr 6/1, 7/4, 8/2). På toppen av denne haugen står det i dag et lite drivhus. Ved prøvestikking i haugfyllen ble det konstatert mye kull. I følge opplysninger på gården skal det ha vært en grop i midtpartiet av haugen før drivhuset ble satt opp. Om dette er en gravhaug vites ikke, men andre funn gjort på Lille-Ve kan tyde på at det tidligere har ligget graver fra jernalderen her. Ved graving for en ledning ble det f.eks. funnet et tveegget (?) sverd med langt skjefte, 100 meter nordvest for husa. Funnet skal være ødelagt. En sverd-doppsko av bronse fra middelalder er også funnet på gården. Videre har man her funnet et spinnehjul i dyrka mark, 300-500 meter nord for gården. I forrige århundre ble det funnet to håndleddsringer av bronse, en nøkkel av bronse og en likearmet spenne av bronse i ei ur i gårdens utmark. I følge Sigurd Grieg må funnet på grunnlag av den likearmete spennen henføres til 900-tallet. Slike gjenstander kan ofte opptre i graver, men dette funnet er tolket som et skattefunn på grunn av funnomstendighetene.

jernalderbosetning?

De mange arkeologiske funnene på Ve tyder på at det allerede i jernalderen var en fast bosetning her. De eldste gårdene kan ha ligget på høyderyggen der dagens hus ligger eller mer tilbaketrukket mot lia i vest i det området som seinere ble et typisk husmannsplassområde. Kanskje finnes restene etter disse jernalderboplassene under dagens åkerjord i områdene rundt Ve-tuna.

tunklyngen på Ve

Tunklyngen på Ve består i dag av *Lille-Ve* lengst nord, *Mellom-Ve* og *Søndre Ve*, som alle drives som gårdsbruk, samt den delen som ble kalt *Nerigåm*, hvor det ikke lenger er fastboende. Delingen av Ve-gårdene går langt tilbake. De tre matrikkelgårdene indikerer at delingen i tre gårder har vært stabil gjennom nedgangstida etter Svartedauden. I 1604 sier kildene at Lille-Ve var forenet med en av de andre gårdene, mens matrikkelen fra 1647 nevner tre brukere på Ve. Alt på 1600-tallet var det trolig blitt enda flere driftsenheter i tunklyngen. Delinger utover 1800-tallet førte til bruksetableringer utenom det gamle tunområdet. Bl.a. ble *Bergan Ve*, hvor tunet ligger øst for E 18, skilt ut i 1833. Også *Eikelund*, med gårdstun vest

Ve-tunet slik det er framstilt i Arne Bergs Norske Gårdstun. Tegningen er en rekonstruksjon av situasjonen slik den var omkring 1910. På motsatt side ser vi Ve-tunet i dag, fotografert fra samme posisjon.

for tunklynga, skriver seg fra andre halvdel av 1800-tallet. Fra Lille-Ve ble det utover 1800-tallet skilt ut mange småbruk.

Gårdsbebyggelsen i tunklyngen på Ve ligger samlet og i en relativt tett rekke på tunhøyden. De fleste husa er som vanlig orientert nord-sør etter terrenget. Tunklyngen bygger etter all sannsynlighet på svært lange tradisjoner. Jens Nilssøn nevner i 1593 to Ve-gårder «*liggendis paa den høgre hand ret hos huer andre*». Gamle kart viser samme lokalisering som nå, og har på en eller annen måte markert at det var mange gårdstun eller hus her. I dag er et slikt tett bygningsmiljø svært sjeldent og trekker linjene tilbake til tida før jordskifte og tunutflytting. Det samlede alderspreget forsterkes av at flere av bygningene har høy alder og høy autenticitet.

Eikelund

Eikelund som ligger vest for tunklyngen på Ve, har et tidstypisk sveitserstilstun fra 1880, med middels autentisitet.

Plassbebyggelse på Ve

Nedre Vear

I skogkanten og i skogen vest for tunklyngen på Ve er det registrert tre mindre bolighus som direkte eller indirekte dokumenterer eldre bebyggelse. Lengst vest i Veshagan, ved gamleveien mellom Oreberg og Ve ligger ei stue kalt Nedre Vear eller Hagan. Stua ble flyttet hit rundt midten av 1800-tallet. Den står i dag til nedfalls, men på grunn av sin høye autentisitet har den stor dokumentasjonsverdi.

Dette er et av de gamle husa på Ve. På Arne Bergs tegning ligger det mellom Innistua og framhuset på Nerigarn.

Framhuset på Nerigarn Ve gjenkjennes også på Arne Bergs tegning. Alder for begge disse husa er uviss, men tradisjon og alderspreg tilsier at de kan være fra 1700-tallet

under Veshagan

I skogbrynet i Veshagan rett vest for tunklyngen har Ve-gårdene i lang tid hatt flere av sine husmannsplasser. Her på hver side av den gamle fegata hadde Søndre Ve og Mellom-Ve plassene Toresløkka og Lindenga, hvor husa er revet for lenge siden. I det samme området fikk en tidligere husmann fra skogplassen Vear under Lille-Ve bygsle tomt og bygge seg hus som ble kalt Vearstua. Dette må ha vært i andre halvdel av 1800-tallet. Seinere er denne eiendommen blitt skilt ut som Skogly. Her står i dag et tømra bolighus og uthus, begge har stor grad av autentisitet. Opplysninger om datering er noe sprikende. Bolighuset har preg av å være satt opp rundt århundreskiftet, men trolig av et eldre hus. Uthuset kan godt ha vært ei eldre stue på stedet. Husa ligger i dag som en liten boligeiendom med eldre frukthage til.

*Skogly**Lindengstua*

En annen liten stuebygning står et stykke nord for Skogly, også den i skogbrynet. Dette kan ha vært Lindengstua (kalt Hammerstua ved SEFRAK-registrering). Huset skal være fra 1878. Det har stor grad av autentisitet, men er ute av bruk og truet av forfall. Det ligger i dag i skjul av småskog. Både ved enkeltbygninger og ved sin beliggenhet i forhold til Ve-tunet dokumenterer Skogly og Lindengstua småårsbebyggelse.

Holm

Tre gårdsbuk på Holm-gårder ligger etter hverandre videre sørover fra Ve. Gårdstuna ligger på åkerholmer som stikker opp over det flate dyrkingsområdet. De ligger mellom E18 og jernbanen. Det fjerde gårdsbruket på Holm ligger mot fjorden et stykke øst for E18.

Holm var udelt til 1839. Fram til 1850-tallet ble gården delt i de fire bruksenhetene som preger gårdsmiljøet i dag; Søndre, Nordre, Østre og Vestre Holm. Mellom Nordre Holm og Søndre Ve har det vært en del sameie, slik at Nordre Holm i dag matrikuleres sammen med Søndre Ve. På Østre Holm øst for E18 ble det bygd lensmannsbolig med arrest, trolig rundt 1860. I dag er det bare et lite stabbur igjen her som forteller at dette var et gårdsbruk. På de andre bruka på Holm er det bevart mer av den eldre gårdsbebyggelsen. Nordre og Søndre Holm framstår som tradisjonelle gårdstun med driftsbygninger bevart. De ligger etter hverandre på den mest markante av de karakteristiske høyderyggene. Trolig ligger tunet til Søndre Holm der bebyggelsen til den gamle, udelte gården Holm lå. Selv om det er her vi finner det eldste og mest komplette bygningsmiljøet, er husa er imidlertid neppe særlig eldre enn ca 1850. Vestre Holm (3/2) ved stasjonen knyttes til ødegården Sakserud som skal ha ligget i dette området. Her er det innhus fra mellomkrigstida, og et moderne redskapsskjul som har erstattet den eldre driftsbygningen.

steinalderlokalitet og løsfunn

Som nevnt har områdene omkring Holm i deler av steinalderen vært et egnet bosetningsområde. Man må derfor kunne forvente å finne spor her etter en steinalderbosetning, kanskje særlig i dagens dyrka mark. Vi kjenner dessuten til at det allerede er gjort flere slike funn i disse områdene. På eiendommen Fjellbu av Holm skal det under utgravning av en hyttetomt være funnet et nakkestykke av en trinnøks. Ikke langt unna, men på eiendommen til Søndre-Ve ble det i forbindelse med undersøkelsene for prosjektet «Modernisering av Vestfoldbanen» i 1993 registrert en urørt steinalderlokalitet. Lokaliteten ligger i et skogsområde ca. 30 m.o.h. Ved Holm stasjon skal det være funnet en slipestein av rød sandstein, også denne datert til steinalderen.

spinnehjul

På samme eiendom som nakkestykket av trinnøksen ble funnet kom det for dagen et spinnehjul av kleberstein i 1961. Spinnehjulet ble funnet i sørenden av en bergrygg, og har en lys- og mørkspettet noe ru overflate.

Hjulet er videre sirkelformet med et svakt konisk hull i midten. Den ene sideflaten er svakt buet, den andre flat. Spinnehjulet oppbevares privat.

Holm stasjonsområde

Det har grodd fram en del boligbebyggelse langs veien forbi Holm stasjon. Som nevnt ble Holm stoppested i 1884 og seinere stasjonssted. Dette ga grunnlag for en viss bolighus- og småbruksetablering. Her slo det seg ned håndverkere og etterhvert mange jernbanefolk. Det eldste huset her i dag er Granum fra 1890 med et lite bolighus og uthus i sveitserstil - i hovedtrekk godt bevart. Den øvrige bebyggelsen er fra mellomkrigstid og etterkrigstid.

Håkonstua

Vest for Holm stasjon ligger en gruppe bolighus i skogbrynet, der veien fra Holm mot Oreberg svinger nordvest inn til utmarka. I hovedsak er bebyggelsen av yngre dato, men noen er ombygde eldre hus. Det første huset her var Håkonstua, som trolig var plass under Holm opprinnelig, men siden lå til Skjervik. Den står her ennå, i svært ombygd skikkelse, men deler av huset skal være svært gammelt.

Skarsløkka

Skarsløkka skytebane ble anlagt i 1945. Det sto et lite hus her da som en skomaker fra Strand bygde på sine eldre dager. Dette var bare bolig. Det foreligger ingen opplysninger om at det var eldre plassbebyggelse i området.

Skjervik

Skjervik var udelt fram til 1832, med unntak av Ødegården. I løpet av 1830-tallet ble den delt i de tre bruksenhetene som preger gårdsmiljøet i dag; Mellom, Nordre og Vestre Skjervik. Som på Holm og Ve ligger de på rad nord sør i landskapet, men en dyp ravedal skiller Søndre Skjervik fra de to andre. Trolig er det tunet til Mellom-Skjervik som representerer stedet for den eldste bebyggelsen på Skjervik. Her sto det til lenge etter krigen et våningshus visstnok fra 1600-tallet. Søndre Skjervik skal ha blitt anlagt der «Plassen», en av de gamle husmannsplassene lå.

De tre bruka framstår alle som tradisjonelle tun i gårdslandskapet, og det er eldre driftsbygninger i alle tun. Størst interesse har driftsbygningen på Søndre Skjervik, som dels kan være fra 1840, og er blant miljøets eldste, samt den svært opprinnelige sveitserlåven på Nordre Skjervik. Det er ganske nye våningshus på både Mellom-Skjervik og Søndre Skjervik. Selv om bygningsmiljøet er noe uensartet på Skjervik-gårdene, ligger husa med en fin rytme i landskapet og er viktige for helhetsvirkningen. De dype ravedalene med tradisjonelt beitelandskap helt inn mot tunområdene er også et berikende element i dette gårdslandskapet.

gravfunn fra jernalderen

At det kan ha bodd mennesker på Skjervik i yngre jernalder vitner trolig et kjent gravfunn fra denne gården om. I en haug her ble det nemlig funnet 6 pilespisser, stykker av en skjoldbule, et stykke av en jernkjele, et mindre knivblad, rembeslag, levninger av klinknagler og spiker, stykker av en jernkjele, fragment av et skiferbryne og et bismærlodd av stein. Gjenstandene er en gang i løpet av vikingtid lagt som gaver i graven til en mann, høyst sannsynlig en som har bodd på Skjervik.

overpløyde gravhauger?

Ca. 100 m nordøst for tunet på Skjervik (gnr 2/5, 3/6) i dyrkamark ble det ved flyfotografering i 1993 registrert vegetasjonsspor. De markerte seg som ringer i åkeren, hvorav 3 ligger på rekke nord-sør, mens en ring ligger kant i kant og øst for den sørligste av de tre. Dette kan være fotgrøftene fra overpløyde gravhauger fra jernalderen.

løsfunn

Andre funn som antyder at det har bodd mennesker på Skjervik i forhistorisk tid er funnet av et kvartsbryne fra yngre jernalder. Funnstedet for dette funnet skal ha vært ei myr. Videre er det funnet flere gjenstander fra steinalderen på gården, bl.a. en kølle av stein og en tilhoggerstein.

Ødegården

Tunet på Ødegården, som ble skilt ut av Skjervik alt i 1821, lå til Kongeveien, med innhus og uthus på hver side av veien. Driftsbygningen er revet og innhusa er enten svært ombygd eller erstattet med nye, slik at stedet i dag ikke lenger framstår som gårdsbruk.

Ytre Berg

Gårdsbruket Berg har som nevnt forblitt udelt. Her finner vi et tradisjonelt tun med mange hus i aldersspredning. Bryggerhus og stabbur som er «gamle», et like gammelt framhus som er bygd om i sveitserstil og en tradisjonell låve i typisk etterkrigsform. I hovedtrekk er alderspreget bevart. Med sin svært markerte beliggenhet på den oppstikkende bergryggen er tunet et viktig element i landskapet.

ringer i åkeren?

Ved flyfotografering i 1993 ble det observert vegetasjonsspor i form av diffuse ringer i dyrka mark, ca 200 meter sør for gårdstunet. Det er foreløpig uklart om dette kan være fotgrøfter fra overpløyde gravhauger. Det er ikke kjent jernalderfunn fra denne gården.

steinalderfunn

Markerer man 20-meters koten på kartet ser man at området der gården Berg ligger i dag var et nordvendt nes med vikar både på vest- og østsida i yngre steinalder. På samme måte som ved Holm har forutsetningene for bosetning derfor vært tilstede, og her har man også funnet redskaper som kan dateres til steinalderen. Foruten slipesteinen av rød sandstein (nevnt under Holm) har man funnet ei lita steinøks uten hull og et langt stykke av grå skifer på gården. Opplysninger om nøyaktige funnsteder er ikke kjent og trolig er gjenstandene framkommet ved jordarbeid.

VURDERING

landskap og strukturer

Møtet mellom Sandesletta, Sandebuktas kystlinje og den såkalte Holmestrandsveggen utgjør de landskapsmessige hovedelementene i kulturmiljøet. Samtidig er området det sørligste ytterpunktet i jordbruksbygda Sande. Dette gir rammen om et kulturlandskap med stort særpreg. Områdets eiendomsstruktur, kulturlandskap og bygninger er resultatet av en lang bosetningsutvikling. Ikke alle, men mange ledd i denne historiske prosessen kan la seg lese i dagens kulturlandskap. Kulturminner knyttet til jordbruk, skogbruk, ferdsel, fritid og boligbebyggelse ligger som klare, delvis atskilte elementer i landskapet og forteller om bruken av naturressursene.

gårdslandskap

Her finner vi et gårdslandskap hvor de karakteristiske, langstrukne «åkerholmetuna» er særlig tydelige. I en fin rytme ligger tunene etter hverandre på den smalnende jordbruksstrima mellom fjellet og sjøen. Dette er et typisk element i Vestfolds kulturlandskap, men er ellers mest utbredt sør for Holmestrands-massivet. Tunklyngen på Ve eksponerer denne tunformen på en særlig fin måte. Trolig kan historien til Ve-tunet trekkes svært langt tilbake i tid. Ve-tunet gir både ved struktur og enkeltbygninger stor historisk dybde til området. Kulturminner som dokumenterer plass- og småårsbebyggelsen gir dessuten kulturlandskapet ved Ve en i dag sjelden sosialhistorisk dimensjon.

veifar

Ved Ve og ved Skjervik og Berg finnes veifar og stier som viser sammenhengen mellom gårdsbruk og utmarksressurser og som har verdi i formidlings- og friluftssammenheng.

Den gamle allfarveien nord-sør gjennom fylket går uberørt av større moderne utbedringer over et langt parti. Den har historisk verdi og opplevelsesverdi.

fritidsbebyggelse

Fritidsbebyggelsen representerer en relativ ny ressursutnyttelse av området. Like fullt gir den et bilde av en kontinuerlig utvikling på over 100 år og har stor kulturhistorisk interesse.

forminner

I ei slik fulldyrka jordbruksbygd vil mange av fornminnene allerede være fjernet og opplevelsesverdien vil i særlig grad være knyttet til landskap og nyere tids kulturminner. Fornminner og arkeologiske funn har her størst verdi som kildemateriale. Sammen med gårdsnavna er fornminnene alltid en viktig kilde til kunnskap om den eldste bosetningshistorien. Det vil f.eks. her være spesielt interessant å studere dette området som et i jernalder mer marginalt område i forhold til den mer rike Sande-bygda. Samtidig peker områdene rundt Ve og tolkningen av dette gårdsnavnet seg ut i forbindelse med sentrale problemstillinger omkring kult- og sentrumsfunksjoner i forhistorisk tid.

Virkning og konfliktvurdering

Alternativene

Alternativ D4a er pr. januar 1995 eneste alternativ gjennom kulturmiljøet. Det kommer inn i miljøet fra nord ved skogkanten vest for Ve-gårdenes innmark og følger denne til det tangerer eksisterende jernbane ved Holm/Skjervik. (Øvrige utgåtte alternativer som denne rapporten er bygd opp om er tatt med under.)

ALTERNATIV D4a

Veshagan

Traséen ligger rundt 50 meter innenfor skogbrynet i Veshagan, 4-10 meter dyp skjæring i fjell. Ved Skogly kommer traséen ut av skogen og når terrengnivå. Særover over jorder og skogholt går traséen i skjæring på rundt 5 meter mot Holm.

Konfliktene ved dette alternativet ligger dels i den barrieren som dannes mellom innmark og utmark, dels i de kulturminner i skogbrynet som berøres direkte. «Fegata» som går fram til Skogly krysses i plan, det samme gjelder driftsveien mellom Ve og Eikelund som fortsetter opp i utmarka. Husmannsplassen Lindengstua blir liggende på østkanten av traséen, mens Skogly ligger på vestsida. Den landskapsmessige sammenhengen mellom tidligere husmannsplasser og gårdstun brytes opp. Vilkårene for at kulturminnene bevares blir svekket ved miljøbelastningen. Flytting av husa vil muligens kunne avbøte konflikten i noen grad. Likeens dokumentasjon av Lindengstua.

Områdene vest for Ve regnes for å ha potensiale for bosetningsspor fra jernalder og middelalder.

Holm

Ved Holm når traséen bakkeplan. Veien inn til boligbebyggelsen legges under jernbanetraséen, rett øst for Solheim (3/22). Banen ligger her på fylling opptil 5 meters høyde før den går inn i skjæring i skogbrynet.

Området omkring gamle Holm stasjon regnes for å ha potensiale for bosetningsspor fra steinalder, noe som representerer muligheter for konflikt med automatisk fredete kulturminner.

Banen ligger på lave fyllinger og skjæring. Baneretningen er sammenfallende med trekkene i landskapet, noe som disponerer for god tilpasning. Nærhet til Solheim (3/22) vurderes ikke som noen konflikt. Omlegging av veien vil gi den nytt preg, men dette er en konflikt som kan vendes til noe positivt ved å gi undergangen en god utforming.

Skjervik

Forbi Skjervik-gårdene ligger traséen noen meter lenger øst enn dagens trasé for å rette ut kurven her. Videre særover følger traséen jordekanten ved foten av lia, før den går inn i skjæring gjennom skogen før tunnelpåhågg ved steinbruddet nord for hytteområdet på Ødegården.

Ravinedalen mellom Skjervik gnr/bnr 2/1 og Skjervik-gårdene lenger nord er et verdifullt kulturlandskapselement. Inngrep som rører ved denne kan medføre konflikt, men det bør være mulig å legge banen her uten for store terrengvirkninger. De siste par hundre meter før tunnelpåhøgget ligger banen i fjellskjæring og har stor mulighet til å dekkes av vegetasjonen rundt.

Bildet er tatt fra Holm stasjon og nordover mot Håkonstua som ligger omtrent midt i bildet. Det nye jernbanen vil etter forslagene krysse over jordene her.

Områdene nord og øst for tunnelpåhogget ved Skjerviklia regnes for å ha potensiale for funn fra forhistorisk tid.

Jernbanen som kulturminne

Jernbanen har i liten grad etablert nye strukturer i landskapet utover at eiendomsforhold til en viss grad er regulert langs linja. Bare stasjonsstedet har direkte fysisk sammenheng med selve linja, men stasjonsbygningen er revet og sammenhengene må anses som brutt. Fjerning av jernbanesporet vurderes ikke som noen stor konflikt.

UTGÅTTE ALTERNATIVER

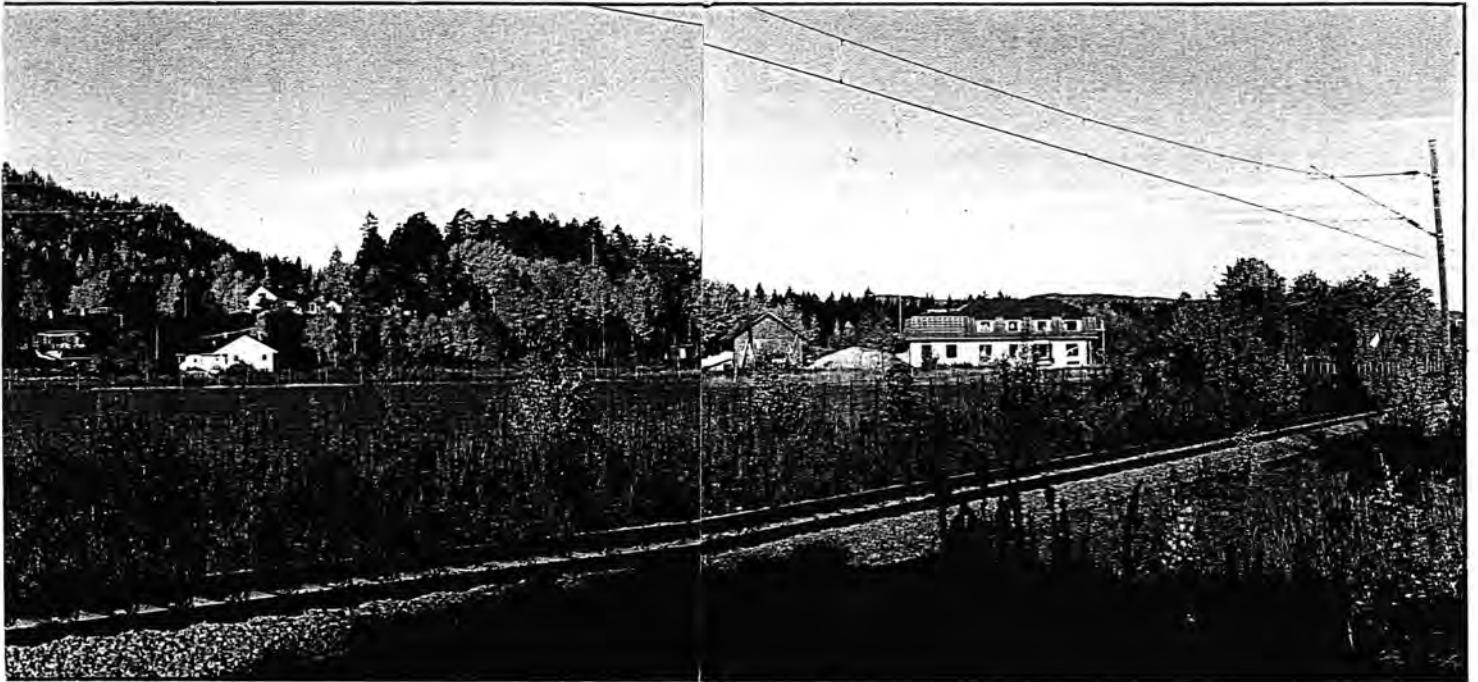
Denne rapporten er bygd opp om ytterligere tre alternativer som omtales her for oversiktens skyld. Alternativene kan kombineres med hverandre ved Holm. Nordfra Sande stasjon kommer alternativ D3 langs eksisterende trasé. De øvrige alternativene, D4b og D4c følger, som D4, skogkanten sørover vest for Ve-gårdene. Sørover er det to hovedalternativer. Det østre alternativet (ytre linje) går i tunnel til Sjøskogen i Holmestrand. Det vestre alternativet (indre linje) er et langt tunnelalternativ som først når dagen ved Fegstad i Våle.

ALTERNATIV D3

Banen ligger på fylling med 2-7 meters høyde øst for Ve-tunet. Gårdsveien til Ve forutsettes omlagt med kryssing under banen, noe som kan gjøres relativt lett da traséen her ligger ca 5 meter over dagens vei.

Ve-gårdene

Jernbanetraséen vil ligge svært nær tunet på Ve. Fordi den ligger på fylling vil traséen komme til å konkurrere med det karakteristiske høydedraget som gårdene ligger på. Ve er et svært interessant gårdstun med høyt alderspreg og en struktur typisk for Vestfolds «åkerholmetun». Også i landssammenheng har tunet og området rundt stor vitenskapelig interesse i studiet av tidlige kult- og maktsentra. Barrieren som høyhastighetsbanen danner mot øst er av en helt annen karakter enn dagens bane hvor

passering skjer i plan. Fylling og støyskjermingstiltak vil stenge for visuell kontakt opp til bebyggelsen og ut fra tunet, noe som rammer opplevelsesverdien alvorlig og utgjør en stor konflikt.

Fjerning av dagens bane vil derimot være gunstig for denne opplevelsen. Gården mister dessuten en av de to barrierene mot sjøen. E18 er under omlegging og trafikken her vil reduseres om få år, noe som betyr mindre barriereeffekt også her.

Områdene med dyrka mark nord og øst for Ve forventes å ha et potensiale for bosetningsspor fra forhistorisk tid og middelalder.

Holm

Sørover mot Holm ligger traséen i bakkeplan. Det medfører at veien inn til boligområdet må senkes under jernbanen.

Dette gir store utslag på begge sider, og rammer boligmiljøet rundt. Eventuelt kan forbindelsen opprettholdes med en mindre undergang for gående, mens det anlegges ny vei langs jernbanen opp til kryssingen ved Ve. Dette vil også ha negative konsekvenser for Ve.

I områdene omkring Holm kan det være spor etter jordbruksbosetning i steinalder og jernalder, bl.a. under åkerjorda.

fra Skjervik

Forbi Skjervik-gårdene ligger traséen noen meter lenger øst enn dagens trasé for å rette ut kurven her. Videre sørover følger traséen jordekanten ved foten av lia før den går inn i skjæring gjennom skogen mot tunnelpåhogg i steinbruddet nordt for hytteområdet på Ødegården. Fra ravedalen øst for Skjervik følges samme trasé som alternativ D4a.

ALTERNATIV D4b*Veshagan*

Traséen kommer nordfra i en dyp skjæring i skogbrynet i Veshagan, rundt 500 meter vest for Ve-gårdene. Skjæringen ligger for det meste i fjellgrunn 10-14 meter under bakkeplan. Et par hundre meter nord for Veås vil skjæringa ligge i løsmasser, før traséen igjen når fast fjell og går inn i tunnel under Veås.

Områdene vest for tuna på Ve regnes for å ha potensiale for funn av bosetningsspor fra forhistorisk tid og middelalder.

På grunn av stor skjæringsdybde medfører forslaget omfattende terreng-inngrep i overgangen mellom innmark og utmark. Forslaget forutsetter riving av bebyggelsen på Skogly, en bolig med opprinnelse som husmannsplass og med tidstypisk bebyggelse. Plassens karakteristiske beliggenhet i skogkanten vil forstyrres av inngrepet, og flytting av husa vil neppe kunne avbøte konflikten fullt ut.

Driftsveien fra Ve til utmarka overskjæres rett nord for Veås. Bruløsning her gir tilfredsstillende konfliktavbøting.

Løsmasseområdene nord for Veås regnes for å ha et potensiale for funn av bosetningsspor fra steinalderen.

Veås - Skjerviklia

Sør for Veås går traséen i skjæring, og når terrengnivå rett sørvest for boligområdet og følger terrenget ca 1700 meter. I Skjerviklia ligger traséen inn mot foten av åsen og gir høye, sannsynligvis ensidige skjæringer på 10-15 meter. Tunnelpåhogget ligger inne i skogen med skjæring på over 25 meter ved åpningen.

I skogsområdene rett sør for Veås kommer traseen i direkte konflikt med automatisk fredet kulturminne, en steinalderboplass. I dette området er det mulighet for flere forhistoriske bosetningsspor.

Skjæringene ligger i overgangen mellom innmark og utmark, for så vidt en gunstig plassering fordi det følger en eksisterende grenselinje i landskapet. Men her vil traséen kunne gi store eksponerte skjæringer ut mot jordbruksarealene. Dette virker skjemmende på opplevelsen av dette spesielle flate kulturlandskapet med gårder og åkerholmer som avgrenses så klart av fjellmassivet og skogkledde lier i vest.

Områdene nord og øst for tunnelpåhogget ved Skjerviklia regnes for å ha potensiale for funn fra forhistorisk tid.

ALTERNATIV D4c

Dette alternativet følger samme trasé som D4b nord for Veås. På sørsida av åsen fortsetter linja rett fram mot foten av åsen omtrent i terrengnivå og går direkte inn i tunnel diagonalt på «åsveggen».

Konfliktene blir de samme som for alternativ D4b nord for Veås. Også rett sør for Veås blir virkningene de samme, men traséen går direkte inn i tunnel uten skjemmende langsgående skjæringer i lia.

KONKLUSJON

D4a er det alternativet som ser ut til å kunne ivareta kulturminne- og kulturlandskapsmessige hensyn best. D4c foretrekkes framfor D4b mens D3 anses for å være det mest konfliktfylte.

<p><i>Ve-gårdene sett fra sørøst med dagens jernbane rett foran. De mange gårdstuna ligger samlet på en langstrakt, nord-sørgående høyde. Bebyggelsen er på karakteristisk Vestfoldvis orientert samme vei. Ve representerer imidlertid ikke bare verdifull gammel bebyggelse. Gårdsnavnet og arkeologiske funn kan tyde på at dette har vært et viktig kultisk samlingssted i forhistorisk tid.</i></p>	<p><i>På jordene nordøst for bebyggelsen på Skjervik avtegner vekstforskjell i kornet ringer i åkrene. Slike ringer kan være spor etter overpløyde gravhauger. Det er fotgrøftene rundt haugene som gir så gode vilkår for vekst. Tre av de fire registrerte ringene ses i høyre nedkant av bildet.</i></p>	<p><i>Skogly, eller Vearstua på Ve ligger like under skogkanten i vest. I forhold til hovedtunet på Ve er dette en typisk lokalisering av plass- og småkårsfolks bebyggelse.</i></p>
<p><i>Sandebygda sett nordover fra Ytre Berg, som er gården nederst i forkant av bildet. Vi ser tydelig det karakteristiske kulturlandskaps-elementet med gårdstuna som ligger på rad, på løst sammenhengende bånd av små knauser og høyderygger. Skjervik er gårdene etter Ytre Berg, og det er i åsen til venstre her at Skjervikbrødrene fikk bygd den bratte tømmerveien i 1940. Bergsbrygga er utstikkeren nederst til høyre, og Holmsåsen er tangen lenger inn. Hytter og nyere boligbebyggelse preger mye av kyststripa. Kongeveien ses tydelig til høyre for E18.</i></p> <p><i>Holm stasjon lå omtrent midt i bildet, ved jernbanens kryssing av den rette veien til venstre for E18. Selv om dagens jernbane over området går i lange rette strekk, viser bildet tydelig at den gjør en stor sving vest for Ve-bebyggelsen. Den foreslåtte linja retter ut denne svingen ved å gå lenger vest. Den vil ligge i åskanten til venstre og tangere dagens jernbane i svingen rundt Ytre Berg.</i></p> <p><i>I dyrka mark og i åssidene er det registrert spor etter en forhistorisk bosetting fra både fra steinalder og jernalder. Største delen av disse funnene er framkommet ved aktiviteter i nyere tid, og det må forventes å påtreffes nye funn ved anleggsarbeide i området.</i></p>	<p><i>Deler av Holm og Skjervik sett sørøst langs kysten, med Kleivebogen og Smørstein lengst inn. Holm stasjon lå ved bildets forkant. I dette området kan ødegården Sakserud ha ligget.</i></p> <p><i>Detaljen over, med ringene i åkeren, er hentet fra jordet rett over den første gården i bildet. Før Kleivebogen skimtes hyttefeltet Ødegården med den skogklede høyderyggen som avgrensar jordbruksbygda Sande mot sør.</i></p>	

Anvendt litteratur

- Berg, Arne 1963. *Norske gardstun*. Oslo
- Bjanes, T. O. 1947. *Norske gardsbruk. Vestfold fylke*. b. I og II. Oslo
- Brøgger, A. W. 1916: La-Tenekjedelen fra Sande. *Oldtiden VII første hefte*. Kristiania.
- Fredriksen, Fred. 1988, 1989, 1990, 1991, 1992. *Rundt Sandebukta. Kulturårbok for Sande*. Sande kulturkontor. Sande
- Gjessing, Gutorm 1939: *Oldfunn og oldtid*. I: G.O. Kløvstad og A. Mørch red. *Sandeboka. Bygdebok for Sande i Vestfold*. Drammen. s. 27-49.
- Grieg, S. 1929: Vikingetidens skattefund. *Univ. olds. Skr. II*. Oslo.
- Grieg, Sigurd 1943: *Vestfolds Oldtidsminner*. Oslo.
- Grov, Torbjørn. u.å. *Borgen gruve i Sande sogn*. Sande Historielag.
- Grov, Torbjørn. u.å. *Gruver og skjerp i Sande*. Sande Historielag.
- Grov, Torbjørn. 1988. *Sande sogn - Innenfor sirkumferensen til to bergverk*. I: Fredriksen, Fred. *Rundt Sandebukta. Kulturårbok for Sande*. Sande kulturkontor. Sande
- Grov, Torbjørn. u.å. *Gruver og skjerp i Sande*. Sande Historielag.
- Grov, Torbjørn. 1988. *Sande sogn - Innenfor sirkumferensen til to bergverk*. I: Fredriksen, Fred. *Rundt Sandebukta. Kulturårbok for Sande*. Sande kulturkontor. Sande
- Grov, Torbjørn. u.å. *Borgen gruve i Sande sogn*. Sande Historielag.
- Grov, Torbjørn. 1992. *Borgen gruver*. I: Grov, Torbjørn, Nils Sunne m.fl. 1992. *Galleberg - et lite samfunn med rik historie*. Galleberg skole, samarbeidsutvalget. Sande.
- Grov, Torbjørn, Nils Sunne m.fl. 1992. *Galleberg - et lite samfunn med rik historie*. Galleberg skole, samarbeidsutvalget. Sande.
- Hals, Harald. 1947. *Godser og storgårder i Vestfold*. Særtrykk av DNT's årbok 1947. Oslo.
- Helland, Amund. 1915. *Norges Land og Folk. Topografisk-statistisk beskrivelse over Jarlsberg og Larvik amt*. Kristiania.
- Henningsmoen, K. E. 1979: En karbon-datert strandforskyvningskurve fra søndre Vestfold. *Fortiden i søkelyset. 14 C dateringer gjennom 25 år*. Trondheim.
- Hougen, B. 1924. *Grav og boplass. Eldre jernalders gravskikk i Østfold og Vestfold*. I: *Vitenskapsselskapets skrifter II Hist.-filos. klasse 1924. No 6*. Kristiania.
- Karlsen, Terje. 1985. *Glimt fra seterliv i Sande*. Sande Historielag.
- Kraft, J. 1845-48: *Historisk-topographisk haandbog over kongeriget Norge*. Christiania.
- Kraft, J. 1822: *Topografisk-statistisk beskrivelse over kongeriket Norge. Det Søndenfjeldske Norge*. Kristiania.
- Mikkelsen, E. 1975: Frebergsvik. Et mesolittisk boplassområde ved Oslofjorden. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke - Nr. 1*. Oslo.
- Mikkelsen, Egil 1984. *Neolitiseringen i Øst-Norge*. I: *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1982/1983*. Oslo
- Møller, Vilhelm. red. 1980. *Bygd og by i Norge. Vestfold*. Oslo.
- Nicolaysen, Nicolay 1862-1866: *Norske fornlevninger*. Kristiania.
- Nielsen, Yngvar. 1885. *Biskop Jens Nilssøns visitasbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*. Kristiania
- Risa, Arne: *Historiske glimt fra Sande Prestegård 1570-1900*.
- Rygh, Oluf 1885: *Norske Oldsaker*. Christiania.
- Rygh, Oluf og A. Kjær 1907: *Norske Gaardnavne*. Kristiania.
- Sanner, Egil K. red. 1960. *Botne bygdebok*. b. 2. *Bygdehistorien for Botne, Våle, Ramnes og Hof inntil 1540*. Moss.
- Sanner, Egil K. red. 1967. *Botne bygdebok*. b. 3. *Bygdehistorie for Botne fra ca. 1540 fram til våre dager*. Holmestrand.
- Sjøvold, Th. 1957: Et besøk på Åshaugen. *Drammen og Oplands turistforenings årbok*. s. 46-57.
- Sjøvold, Thorleif 1967: *Keltertid eller Romertid. Noen iakttagelser omkring en ubrent, eldre jernalders grav fra Ås, Sande i Vestfold*. I: *Viking XXXI*. Oslo. s. 123-141.
- Sognes, K. 1984: L.D. Klüwers antikvariske reise gjennom Vestfold og Østfold i 1823. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1982/1983*.
- Sunne, Nils. 1992. *Galleberg meieri - et tilbakeblikk*. I: Grov, Torbjørn, Nils Sunne m.fl. *Galleberg - et lite samfunn med rik historie*. Galleberg skole, samarbeidsutvalget. Sande.
- Bardalen, Geir Erik F. & Terje Gansum 1993. *Rapport fra registreringene i nord-fylket. Strekingen Bergsenga - Tomsbakken*. NSB - Prosjekt Modernisering av Vestfoldbanen.
- Fjellanger Widerøe AS. 1993. *Planutredning Vestfoldbanen. Trasé- natur- og miljøkonsekvenser*. NSB Bane Region Sør.
- Fjellanger Widerøe AS. 1993. *Landskapsanalyse Vestfoldbanen*. Vedlegg 2 til Fjellanger Widerøe AS. *Planutredning Vestfoldbanen. Trasé- natur- og miljøkonsekvenser*. NSB Bane Region Sør.
- Fylkeskultursjefen i Vestfold. 1992. *Fredede bygninger og anlegg i Vestfold - handlingsplan for vern og vedlikehold*. Fylkeskultursjefen i Vestfold. 1992.
- Fylkeskultursjefen i Vestfold. 1992. *Skilt- og skjøtselsplan for fornminner i Vestfold*. Fylkeskultursjefen i Vestfold. 1992.
- Høeg, H.I 1993: *En foreløbig rapport over den pollen-analytiske undersøkelsen i forbindelse med dobbeltsporet jernbane i Vestfold, 12711-93*. Upublisert rapport fra Kulturminneprosjektet modernisering av Vestfoldbanen.
- Klubbenes, E. 1991: *Rapport fra utgravning av steinalder-lokaliteter i forbindelse med utbygging E-18*. Upublisert rapport. Vestfolds fylkeskommune top. ark.
- Norges Matricul 1838, Norges Matrikel 1886, Norges Matrikel 1904
- Sande kommune. 1991. *Kommuneplan for Sande 1991-2001. Arealdelen 1991-2001*.
- Sande kommune. *Eiendoms- og festematrikel ca 1990 /GAB*. Skattematrikkelen 1647.
- Statsarkivet i Oslo: *Panteregeister for Sande ca 1850-1950*.
- Økonomisk Kartverk. Arkeologiske registreringer fra Sande.

Kartografiske kilder

Statens Kartverk:

- Økonomisk kartverk* 1:5 000. 1987
- Turkart Drammen sør* 1:50 000. 1990
- Rektangelkart* 1:100 000. 1869, 1891-1908 (rev. 1930-tallet), 1915
- Rektangelkart Sande Præstegjeld*, (deler av 14 B) 1: 10 000. 1876-77
- Kart over Grevskabernes Amt*. 1:200 000. 1832
- Rektangelmåling (Lt. Grimsæth)*. 1:50 000. 1825
- Rektangelmåling (Lt. Heyerdahl)*. 1:20 000. 1825
- Rektangelmåling (Lt. Grimsæth)*. 1:50 000. 1825
- Kompaniveikart Sande*. ca 1800

Riksarkivet:

- Sameieskog- og veikart Sande*. 1772
- Kart over delelinjen Holm-Ve*. 1737
- Sande kirke - Bøplassen*. 1:2400 ca 1840.

Jordskifteverkets Kartarkiv:

- Utskiftingskart*. Klauvstad 1925
- Utskiftingskart*. Holm 1941
- Utskiftingskart*. Ve søndre 1910
- Utskiftingskart*. Berg 1923
- Utskiftingskart*. Bølum 1925
- Utskiftingskart*. Heimdal og Ryggetangen 1925
- Utskiftingskart*. Galleberg 1918

